

ONBEŞİNCİ YÜZYILIN SONU İLE ONALTINCI YÜZYILIN BAŞINDA BURSA'DA KÖLELERİN SOSYAL VE EKONOMİK HAYATTAKİ YERİ*

Halil SAHİLLİOĞLU**

I. Giriş ve Malzemenin Tanıtımı

Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda kölelik kurumu henüz kaldırılmış değildi. Doğu'da veya Batı'da olsun bu kurumu kaldırmak için herhangi bir girişim yapılmamıştı. Yalnız İslâm ülkelerinde hür doğmuş bir müslümanın ve Hıristiyan Batı'da hür doğmuş bir hıristiyanın köle olamayacağı ilke olarak veya gelecek olarak yaşamaktaydı. Doğal olarak bu iki dünyanın çatışmasından savaş veya korsanlık faaliyeti dolayısıyla karşılıklı olarak alınan esirler köleleştirilebiliyordu. Gene bu iki dünyanın kendi dışlarında kalan uluslardan insanları esir ve köle yapabiliyorlardı.

Çağlarının anlayışına ters düşmediği için Osmanlılarda köleliğe karşı bir tepki yoktu. Genel olarak, özellikle kuruluş ve büyüme döneminde, savaş esirlerini köleleştiriyorlardı. Semâvî dinlerin dahi yasaklamadığı köleliğe karşı Osmanlıların başka tavır takınmaları ve onu kaldırmaları beklenemezdi. Buna karşılık, müslüman olsun olmasın uyruklarının, hatta devletin güvenliği altında ülkelerine ticaret veya geziye gelen yabancıların köle olamayacağı benimsenmiş bir kuraldı. Savaşta elde edilmiş esir ve korsanlıkla muahedeli olmıyan bir devlet uyruğu olmamak koşuluyla herkes hür bir ana ve babadan doğduğunu iki tanıkla kanıtladığı takdirde hür sayılırdı. Bu arada köle olarak satılmış olması ve defalarca el değiştirmiş olması ve alıcıların hüsn-i niyetli kimseler oluşu hiç bir şey değiştirmezdi. Dava açılır ve iki tanık dinlendikten sonra köle serbest bırakılırdı. Alıp sanatlar zincirleme birbirlerine satış bedellerini geri vermek zoruunda idiler.

(*) Bu yazı «Conference on the Economic History of the Near East» için hazırlanmıştır. Konferans 26.6.1974 te Princeton Üniversitesinde toplanmıştı. Yazı bu konuda sürdürmekte olduğumuz araştırmanın bir bölümüdür.

(**) Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İhtisat Fakültesi.

Doğuştan hür ve müslüman olan bir kimsenin ne kendi ülkesinde ne de bir başka müslüman ülkesinde köle olarak kullanılmaması gerekiyordu. Gerek adli kurumlar, gerek siyâsi yöneticiler hatta belki de kamuoyu böyle bir şeye karşıydı. Nitekim 1556 da Kazan dolaylarında, nedenleri arasında Rus'ların buralara yaptıkları akınlar olan büyük bir kıtlık olmuştu. Kıtlıktan göç ve yer değıştirme zorunda kalan bura halkı tatarların kendilerini köle diye satmaları büyük bir tepki yaratmış, Divan köleliğe razı olın müslüman tatarları salıvermek için girişimlerde bulunmuş, bulduklarına dair haber aldığı yer bey ve kadılarına işe el koymak için fermanlar göndermiştir.⁽¹⁾ Milletlerarası anlaşmalarda karşılıklı hükümler bulunduğu takdirde de, barış zamanında, korsanlıkla esir edilenlerin köle olarak satılmaları halinde, mahkemelere başvurulunca hürriyetleri geri veriliyordu.

Osmanlılarda Durum

Osmanlılar iki rakip dünyanın sınırlarında yerleşmiş, devletlerini islâm ülkeleriyle hıristiyan ülkelerin ara yerinde kurmuşlardı .Komşuluğundaki hıristiyan dünyası, savaş hâli sürdürülen bir yer, bir «darülharb»tı. Bu dünya ile savaş ilişkilerini sürdürmeleri bu bakımdan doğaldı. Ama beri tarafta müslüman olmakla beraber rekabetten dolayı zorunlu olarak savaştıkları bir başka dünya vardı. Yerleşmek, temelleşmek ve büyümek bu iki karşıt dünyanın realitesinden yararlanmağa bağlı idi. Rumeli'nde yayılıp tutunabilmek, burada bir Türk müslüman çoğunluğunu oluşturmaya bağlıydı. Anadolu'da genişlemek ve tutunabilmek de, özgürlüğüne düşkün, beylerine bağlı müslüman halkın ayaklanma girişimlerini önlemeğe bakardı. Bu durumda Anadolu'da huzursuzluk yaratabilecek, yığımları, aşiretleri Rumeli'ne geçirmek ve Rumeli'ndeki hıristiyan yoğunluğunu hafifletmek üzere ve gene de yığımları ayaklandırabilecekler başta olmak üzere, hıristiyanları Anadolu'ya göçürüp yerleştirecek bir iskân ve kolonizasyon politikası oluşturuluyordu. İzlenecek politika bu olmakla beraber, değışik yöntemlerle uygulama alanına konuyordu. Germiyan, İsfendiyar veya Karaman devletlerinden biriyle tutuşulan bir savaşta alınan esirlerin köleleştirilmesi söz konusu olamazdı. Ancak beyleri aşiretlerinden ayırmak ve göçürüp Rumeli'nde yerleştirmek olanağı vardı. Rumeli'nde

sürdürülen savaşlarda ise alınan esirler, devlet veya gaziler eliyle yahut orduyu izleyen tüccar eliyle götürüp Anadolu'da satmamak için bir neden yoktu. Bu yoldan Rumeli'ndeki hıristiyan yoğunluk azaltılabilir ve boşalan yerlere Anadolu'dan gönüllü göçmen ve zorla göçürülenlerle bir müslüman çoğunluğu oluşturulabilirdi. Doğal olarak Rumeli'leri başka yere aktarmak için hukukî statülerini değiştirmek, esir ve köle olarak satmak biricik seçenek değildi. Hür insan statüsünden ayırmadan da müslümanlara uygulanan göçürme politikasıyla da yerleri değiştiriliyordu.⁽²⁾

Savaş esirlerini, köle olarak satmak, çağdaş insanı ürküten bir şeydir. Ama aynı çağdaş insan, modern savaş esirlerinin temerküz kampları karşısında aynı ürküntüyü duysa da engel olamıyor. Belki de Ortaçağ usulü bir esâret ve kölelik bu temerküz kamplarına göre daha hafif değilmeydi diye düşünülebilir. Zira esâret süresi kısa olup, ardından gelen kölelik yaşantısı ise, islâm ülkelerinde her zaman şerefli bir hürriyet yaşantısında, herhangi bir iş veya şey karşılığında veya karşılıksız olarak, son bulabilirdi. Üstelik, esâret, kölelik, İslâm dünyasında çelişik bir kader sonucu, iktidar ve hâkimiyete götüren bir yol olarak da tecelli etmiştir. Meliklik yolu, Memlûklerde, kölelikten (Memlûklükten) geçiyordu. Vâlîde sultanların, hasekilerin, Osmanlılarda çoğunluğu hareme cariye olarak giriyor ve imparatorluğun kaderinde söz sahibi olabiliyordu. Pençik oğlanlığından da devletin saltanattan sonra en yüksek mertebesi olan sadarete kadar yükselme olanakları açıktı.

Bursa'da Esir

Âşıkpaşa-zâde gibi, Neşri gibi kuruluş devri vakayinâmecilerinin çoğu, savaşın kaderini, şiddetli direnme ile karşılaşma halinde, yağma müsaadesi belirlediğini yazarken, vakayinâmelerinde bu münasebetle savaşçılar dışında ayrıca sivil halktan çok esir alınıp köle olarak satıldığına işaret etmektedirler. Alınan esirler iç pazarda satılıyorsa da satış yeri çoğu kez bunların son durakları olmayıp dış pazarlara da götürülüyordu. Doğal olarak esir tüccarı eliyle.

Osmanlılarda, Roma latifundiyumu örneğinde büyük çiftlikler olmadığı için bu kölelerin tarım alanında tarım işçisi olarak

büyük ölçüde istihdam sorunu yoktu (İstanbul Haslarındaki ortakçı kullar müstesna)⁽³⁾ ve Roma'da benzer uygulamanın doğurduğu sonuçların benzeri sonuçlarla karşılaşmıyoruz. Zenci ticareti ile beslenen plantasyonlar da Yakın Doğuda bilinmiyordu. Bu itibarla köle emeğinin tarım alanında kullanılışı münferid olaylar olarak kalıyordu.⁽⁴⁾ Bazı vakıflarda çalıştırılan sayıları da fazla olmadığı anlaşılan esirlerin, çoğu kere faydasından çok zararı var diye satılmasına izin veriliyordu. Gerçi yeniçeri diye yetiştirilecek kimseler Türkçe öğrenmek, islamiyeti benimsemek ve meşakkatli hayat ve askerî disipline alışmak üzere Pençik oğlanları çiftçi Türk ailelerine veriliyordu. Fakat bunlara bir tarım işçisi gözüyle bakmak mümkün değildir. Serbest piyasada satılan esirin tarım işçisi olarak kullanılması değeri bakımından ekonomik görünmüyordu. Zira bol esirle dönülen segferler sonunda her ne kadar bunların değerleri düşük görünüyorsa de kısa bir süre sonra fiyatları olur olmaz kimsenin erişemeyeceği bir düzeye ulaşıyor ve bu düzeyini koruyordu.

Şehirde köleye ekonomik ve sosyal hayatın her alanında rastlama olanağı vardı. Ama köle kullanmak ile asıldan hür bir kimse çalıştırmak arasında seçim yapmak gerektiğinde, durumun her zaman esir çalıştırmaktan yana olmadığı görülecektir. Köle varlıklı aileler, ileri gelen devlet ricali için gösteriş vesilesi idi. Muhafız, hizmetkâr, tâbiler sürüsü idi. Bunlar bakımından kölenin maliyeti gördüğü işlerle ölçülü değildi. Fakat belli bir sanat veya ticaret ile uğraşan kimselerin köle kollarında kölenin göreceği ekonomik fonksiyonun gözden uzak tutulmadığı anlaşılmakta idi. Bu bakımdan Bursa tipik bir örnek teşkil ediyordu. Önemli bir dokumacılık merkezi olan Bursa aynı zamanda devrine göre en önde gelen ticaret merkezlerinden biri idi. H. 892 (1486-7) de nüfusu 6.457 hâne olarak görünüyordu. İş hayatı, sürekli bir emek gücü talebi gösteriyordu. Bu bakımdan hür veya köle emeğine burada istikrarlı bir talep olduğu anlaşılıyor. Nitekim Balkanlardan Bursa'da çalışmak üzere devamlı bir işçi akını vardı. Yollarda cizye istemek üzere «cizyedârlar» ve kaçkun köle aramak için «yavacılar» durdurmasın diye yola çıkarken mahkemeden alınan «geçiş tezkere-leri»nden bunu anlamak olasıdır. Bu serbest emek gücü yanında Bursa'ya esir emek gücü akını vardı. Şehrin canlı bir esir pa-

zarı olduğu anlaşılıyor. Sultanlar bile elden çıkarmak istedikleri kölelerini Bursa'da sattırıyorlardı.⁽⁵⁾ Ayrıca sicillerde satılan esir fiyatından dolayı Bursa'lıların Anadolu ve Rumeli'nin birçok kenti kadılarına alacaklarının tahsili için mahkemece düzenlenmiş «tanıklık nakli»^(5a) sayısı oldukça kabarıktır. Ancak ayrıntılara girmeden, çalışma malzemesini tanıtmakta yarar vardır.

KAYNAKLAR :

Bursa'da XV. Yüzyılın son ve XVI. Yüzyılın başlarında kölenin sosyal ve ekonomik hayattaki yerini inceleme konusunda el altında bulunan tek kaynak «Bursa Şeriyeye Sicilleri»dir. Bu konuda yardımcı başka kaynaklar olabilir. Fakat biz burada yalnız bu tek kaynaktan elde edilen bilgileri değerlendirmekle yetineceğiz. Kongre için bu konuyu üzerimize aldığımızda Fatih - Selim I. devrini kapsıyan bütün Bursa kadı sicillerini taramayı tasarlıyorduk. Fakat bu iş için on uzman kişi ile bir yıl çalışmanın yetmeyeceğini gördük. Konferans için tasarlanan çalışmanın bir ankete dönüşmesi zorunluğu doğdu. Anketin de bütün sonuçlarını veremeyeceğiz.^{5b}

Anket için kimi sicillerin tamamı, kimi sicillerin bir yıllık kayıtları tarandı. [Siciller boy sırasına göre A, B, C, ve D diye dört seriye ayrılmıştır. Notlarda ve metinde defterin numarası ve seri harfi (3 A gibi) belirtilmekle yetinilicektir] :

I. — 199 A. : Bu sicil bir derlemedir. Değişik sicillerin parçalarından oluşmaktadır. Bunun içinde bulunan ve 3 A numaralı sicilden daha eski olan yıllara ait parçalarının tamamı tarandı. Buradaki defter parçaları davaları ana hatlarıyla özetleyen müsveddelerini kapsamaktadır. Çarçabuk tutulan notlar mahiyetinde olduğundan okunması güçtür. Bu gibi müsvedde mahiyetindeki defterlere «zabıt ceridesi» deniyordu. Bu sicilin :

- a) 15.1.860-5.8.860 (25. XII. 1455-9. VII. 1456) tarihine, İstanbul'un fethinden iki yıl sonrasına ait, sahifesinde 13-20 dava özeti bulunan 60 yapraktan oluşan bölümü,
- b) 1.5-18.7.870 (20. XII. 1465-6 III. 1466) tarihine ait 46 yaprak (97-142) tan oluşan 2,5 aylık 817 dava kapsıyan bölümü. Bu bölümden atıflar dava numaralarıyla belirtilecektir.
- c) 1.2-4.5.877 (8. VII-8. IX. 1472) tarihine ait 44 yaprak (143-187) tan oluşan üç aylık 166 (626-792) dava özeti kapsıyan parçası,
- d) 7.11.895-7.1.896 (27. IX-18. XI. 1490) tarihlerine ait 30 yapraktan (192-222) oluşan sahifede 6-9 dava bulunan bölümü.

Sicilde başka yıllara ait parçalar vardır. Onları bu araştırma için kullanmadık.

II. — Sicil 3 A, 883-886 (1478-1481) yıllarına ait 420 yapraktan oluşan bu defter üzerinde çok çalışılmıştır. Defterin kapsadığı tarihlerde Bursa canlı bir ticaret ve sanayi merkezi olarak görünüyordu. Venedik'le yapılan barışı izliyen senelere ait olan bu defterden araştırmada yalnız ilk yıla ait davalar konu edilmiştir. Defter 9.2.833 te başladığına göre hicri yıl sonuna kadar (13. V. 1478-24. III. 1479) 66 yaprakta bulunan davalar üzerinde çalışılmıştır. 19 x 27 cm. boyutlarındaki defterin sahifesinde 5-9 kadar dava bulunmaktadır.

III. — 4 A. H. 889-890 yıllarına ait 472 yapraktan oluşan bu sicilin ilk yıla ait davalarıyla ertesi yılın 11 günlük davalarını katarak bir güneş yılına (30. XII. 1484-18. XII. 1485) ait davalar konu edilmiştir. Sahifede 6-8 dava bulunmaktadır. Defterin 263 yaprağı taranmıştır. Boyutları 19 x 27 cm. dir.

IV. — 7 A. Bu sicil 17.6.893-15.6.895 (18. V. 1487-6. V. 1490) tarihlerinin olup diğerleri gibi 19 x 27 cm. boyutlarında 473 yapraktan oluşmaktadır. Sicilin H. 894/1488-1489 yılının 90-359 yaprakları araştırma konusu yapıldı. Bu silcide sahifede 3-6 dava bulunmaktadır.

V. — 20 A. Bu sicil 1.7.1917-20.12.918 (24. IX. 1511-26. II. 1513) tarihlerinin davalarını kapsamaktadır. Boyutları aynıdır. 773 sahifedir. Sahifede 3-6 dava vardır.

VI. — 10 A. Bu bir askeri kassam defteridir. Askeri sayılan kişilerin ölümünde mirasları, askeri kassam tarafından, mirasçılara paylaştırılan 500 kadar ölünün terekesi araştırma konusu edilmiştir. Terekeler 14.4.897-11.5.898 (14.II.1492-28.II.1493) tarihlerindedir.

VII. — 165 A. Bu da bir askeri kassam defteridir. Araştırmada 700 miras paylaşırması kullanılmıştır. Terekeler 28.4.907-2.4.909 (II. X. 1501-24. IX. 1503) tarihlerine aittir. Defterde daha başka terekeler de varsa da bunların kayıtları özenli değildir.

II. YARARLANILAN KAYNAĞIN VERİLERİ

1453-1513'te Bursa'da kölelik üzerinde yapılan araştırma tek bir kaynağa dayanmaktadır. Bu kaynak şehrin Şer'îye sicilleridir. Tek kaynak araştırmanın zayıf ve kuvvetli tarafıdır. Adli makamlara kölelerle ilgili olarak yansıyan davalar şu konular üzerinde toplanmaktadır :

1 — Bey' (Satış)

Köleliğin normal bir kurum olarak benimsendiği dönemlerde, insan ekonomik bakımdan bir mal durumuna geliyordu. Nitekim bu anlayışla zamanında mallar Natık (konuşur veya

canlı) ve sâmit (konuşmaz, cansız) diye iki kısma ayrılıyordu. Bir kere insan köle olmaya görsün. Artık hür insan statüsünden çıkıyor ve herhangi bir çeşit mal durumuna geliyordu. Pazarda mal gibi alınıp satılır, sahip değiştirirdi. Herhangi bir mal gibi satışları serbest olduğundan satışın tescili de şart değildi. Nitekim defterlerdeki satış hucetlerinin çoğunluğunu esirci eliyle satılan kölelere değgin olmayıp sahipleri tarafından ikinci kez satılan köleleri ilgilendiriyordu. Esir pazarında yapılan satışlar mutlak surette sicillere geçseydi esir pazarı kayıtlarını sicillerde bulmak olanağı olurdu. Sicillerde, esirci eliyle yapılan satışlar yeri düştüğünde gösterilmiştir. Esirci eliyle yapılan satışlarda, sicil satıcıyı arapça deyimle Nahhas نذاسر diye anıyordu. Nahhas'ların müşteri olarak yer aldığı satış davaları da çoktur. Nahhas'ların satıcı olarak göründükleri davalarda sattıkları kölelerin bir bölümünün yeni gelmiş esir olmayıp ikinci veya üçüncü kez el değiştirenler olması gerekmektedir.

Köle fiyatları, dolaysız satış hucetlerinden derlenildiği gibi hür asıllı olup satışı geçerli olmadığı durumlarda salıverilmesi üzerine satıcıların birbirine «semen ile rucu»larından derlenebilir. Bazen bir kölenin beş altı kez el değiştirdikten sonra hürriyetini ispatladığı görülüyor ve son alıcı (zilyed) kendisine satana «semen ile rucu» edip ödediğini tahsil ettiği o da diğerine rucu ederek son satıcıya kadar döndüğü görülür. Ancak bu satıcılar çoğunlukla değişik şehirlerde oturduklarından kölenin her el değiştirdikçe fiyatının nasıl değiştiğini öğrenmek olanağı olamıyor. Zira üçüncü veya daha sonraki satıcıların iade ettikleri köle satış bedeli başka şehrin kadı sicilinde kalıyordu.

Hür insanın satışı geçersiz olduğu gibi, hürriyeti bir şarta bağlanmış kölenin de satışı geçersizdi. «Müdebber» ya da «mükâteb» köle satıldığı takdirde satışı geçersiz sayılırdı. Köle bunu kanıtlayarak satışı durdurur ve alıcılar ödediklerini birbirlerinden geri alırlardı. Bu gibi durumlarda ödediği parayı almak üzere düzenlenen «semenle rucu» davaları hucetleri de köle satış fiyatları için bir kaynak oluşturur.

2 — Azatlık

Azatlık, arapça deyimini ile «itak», sahibi tarafından kölesinin hürriyetinin bağışlanmasıdır. Ama bu bağışlama pek de ye-

rinde bir deyim değildir. Zira her itak bir bağışlama olmayıp bazı durumlarda bir çeşit hürriyetini satın alma mahiyetini taşıyordu. Alım satım gibi bu da formalitesizdi. Zira, mülkündeki bir köle, sahibi için, elinde bulunan herhangi bir eşya hükmünde idi; satar, rehin eder, hibe eder veya vakfedebilirdi. Bu konuda irâdesini, kendisini ilzâm edecek bir şekilde izhâr etmesi yeterliydi. Hatta boşanmalarda olduğu gibi bir and veya şartın gerçekleşmesi de azatlığı gerektirebilirdi. Nitekim, müşterisine yanlışlıkla pazarlık ettiği «izâr» (Pardesü gibi dıştan giyilen bir giysi) yerine başkasını veren Manisa'lı Mehmed Çelebi b. İsa, müşteri bunu iâde ettiğinde inkârla cevap vermiş ve «sattığım izâr bu değil ise ne kadar kulum, câriyem varsa azâd olsun» demiş sonra yanıldığını anlıyarak kulu «Ahmed» ve câriyesi «Gülşâh» dava açıp ve tanık dinleterek hürriyetlerini kazanmışlardı.⁽⁶⁾

Azatlık, hernekadar, satış gibi formalitesiz ise de, üçüncü şahıslar, yavacılar, resmî makamlar karşısında hürriyetini isbat etmek durumunda olan biri için büyük bir önem taşımaktaydı. Özellikle yer değiştirmek ihtiyacını duyuyor veya ticaret yapmak için başka yerlere gitmek zorunda bulunuyorsa, yolda «kaçkun» kölesin diye durdurulup tevkif edilmesi ve hürriyetini isbat için günlerce hapis yatması hatta bunu isbat edememesi halinde tekrar satılması ihtimali olduğundan azatlı olduğunu gösteren belgeyi üzerinde taşıması zorunlu oluyordu.

Azatlığın tescili, sonuçları bakımından çok önemli olması münakaşa götürmemekle beraber, hürriyet bu tescile bağlı değildi. Nitekim, fiilî azatlıklarından bir, iki hatta onbeş yıl sonra bunu tescil edenler oluyordu. Zira yer değiştirmek gereksinimini duymayan bir azatlı, muhitinde tanındığından buna gerek duymayabilirdi. Ama böyle bir kimse, sâbık efendisinin ölümü ile, başka bir yerde, uzak bir memlekette ikâmet eden mirasçıları bu durumu bilmediklerinden, köle diye üzerinde hak iddia edebileceklerinden belgelenmemiş hürriyetini isbat etmesi lâzım gelir. Ama bu da büyük bir sorun değildi, aradan ne kadar zaman geçmiş olursa olsun, mahkeme huzurunda, azat edildiğine dâir iki inanılır tanık dinletmesi yeterli sayılıyor ve kendisine bu münasebetle bir «itaknâme» veriliyordu.

İşin hukukî formaliteleri bir yana, evvelce de belirttiğimiz gibi, azatlık ya «hasbeten lillâhi Taâlâ حَسْبُكَ لِلَّهِ تَعَالَى» yani karşılıksız oluyor veya bir karşılık ödenerek ve hürriyetini satın almak şeklinde gerçekleşiyordu. Müslüman olmayan bir kimsenin aynı şekilde kölelerini azat etmeğe hakkı vardı. Bunların azatlıları da mahkemedен aynı şekilde «itâk-nâme» alırlardı. Hukukî formaliteler bu hususta bir farklılık göstermemektedir. Yalnız karşılıksız azatlarda daha laik bir formül kullanılmakla yetiniliyordu; «hüsbânen حَمَانًا⁽⁷⁾» veya «meccânen مَجَانًا bi-gayri şey⁽⁸⁾» (Meccâni ve karşılık olmadan) diye yazılıyordu.

Karşılık beklenilerek azad halinde, kölenin peşin veya taksitlerle ödemeyi üzerine aldığı meblağ karşılığında hürriyeti veriliyordu. Tabiatıyla bu karşılığın kölenin piyasa değerini ne derece izlediği münakaşa götürür. Satış kayıtları ve karşılık ödeyerek azatlık durumlarında takdir edilen fiyatların karşılaştırılması bu hususta bir fikir verebilir. Elbette azatlık için değer takdirinde pek çok hususlar etken oluyordu: Âtîfet, geçen hizmet, yahut tersine, köleden beklenebilen hizmet, kabiliyet, yatırılan sermaye için beklenen kâr, kölenin hürriyetine bağladığı önem, durumunun beklemezliği... bu hususta rol oynatabiliyordu.

Karşılıksız azat durumunun tescili bekletilebilir buna ihtiyaç duyulacak zamana kadar ertelenilebilir ise de, bir karşılık mukabilinde azat durumunun derhal tescilinde ve bunun belgesinin mahkemedен alınmasındaki önem ortadadır.

Hürriyetini satın almak için, özellikle peşin bir meblağ ödeme durumunda, kölenin istenen meblağı nasıl temin etmiş olduğu ilginç olmalıdır. Açıktır ki kölenin bir kazanç ve bir mülkiyet hakkı yoktu. Aranılan meblağı, bu takdirde, akla en yakın gelen ihtimal, borçlanma suretiyle teminidir. Nitekim bunun pek çok emsâli vardır. O zaman, köle ya borçlandığı meblağ karşılığında alacaklısı ile bir hizmet akdi yapmakta ve kendisine belli miktarda yıl hizmet etmekte, yahut serbest çalışarak borcunu ödemekte idi. Evlenmek istediği câriyeye, hürriyetini satın almak için aranılan meblağı temin eden, veya doğrudan doğruya bu câriyeyi satın aldıktan sonra azad ederek evlenenlere de rastlanmaktadır.

Bundan başka, köle veya câriyeleri çırılçıplak yaratıklar düşünmemek gerekir. Tedbir veya karşılıksız azat durumlarında, azat edenin hürriyetini bağışladığı veya bağışlama vadinde bulunduğu hizmetkârına elindeki eşyayı oturduğu evi hibe ettiğine bakılırsa yararlandıkları menkul, gayrimenkul pek çok şeyin zilyedi bulunuyorlardı. Öyle câriyeler vardı ki pekçok hür kadının gıpta edebileceği ziynet eşyası, mülkü olmasa bile, vardı.

3 — Mükâtebe

Mükâtebe, sözlük anlamı ile yazışma'dır. Yani köle ile sahibi arasında bir anlaşma bir mukavele aktidir. Bu konuda Türkçe olarak düzenlenen hucetlerde «kesmek» fiilinden yararlanılıyordu. Anlaşma şartını yerine getirmiyen efendisinden şikâyet eden bir kul için Ermeni [Pazarlı] kadısı'na şöyle yazılmıştı :

«Nikola كوله adlu saruşın kul gelüb şöyle anlatdı ki; beni efendim yedi yıla kesdi, yedi yilum tamâm oldı, bana zulüm edüb azâdnâme vermez deyu bildirdi. İmdi, gerekdir ki, emr idüb anı yerine koyasın» 199 A, Vrk. 10 a 9.3.860/16.II.1456.

Kesdi kelimesi bir mukavele anlamı taşır. Tabiatıyla inisiyatif, efendi durumundaki kişi elindedir.

Mükâtebe, yahut kesmek fiilinden türeteceksek, **kesişme** veya **kesme** hazır bir meblağ karşılığında hürriyetini satın alamayacak fakat hür olmak istiyen kölelerin durumu için düşünülen bir formüldür. Köle ile sahibinin de yararları bulunan bir formüldür. Zira, sahibi bakımından, kölenin daha gayretle çalışmasını bekleyebilir. Özellikle belli bir yıl hizmetten sonra veya belli bir işi yerine getirerek azat etme vadi halinde sahipleri tarafından işçilerden fazla gayret beklendiğini gösteren belirtiler vardır. Zira, mükâbete şartlarını yerine getiremeyeceklerini belirterek «acz» gösterdiklerini ve köleliğe dönmek istediklerini ifade eden kölelere rastlamaktayız. Acz gösterenlerin, bazı durumlarda, ayrıca efendilerinden kendilerini satmalarını isteyenler de bulunuyordu. Bu, ya aynı efendiye hizmet etmeyi istemediklerinden, yahut efendinin güç durumunda olup kölesini bu işe ikna etmiş olmasından olabilir. Fakat, bir kere mukavele ka-

rarlaştırılınca, tek taraflı olarak efendi bundan geri dönemiyordu. Mükâtebede kölenin yararı ise, bir an evvel hürriyetine kavuşmaktır.

Doğrudan doğruya kölelerle ve kölelikle ilgili davalar içerisinde yüzde oranı daha yüksek olan mükâtebe davalarında, hürriyet vadi karşılığında başlıca koşulan şartlar :

a) Belli Bir Meblağ Ödemek

Köle, azatlığı karşılığında ödemesi gereken meblağı temin için, bu takdirde serbestçe çalışma olanaklarına kavuşturuluyordu. Muhtemelen efendisinin evinden ayrılıyor, belki başka şehre de gidiyor ve ücretle birisi nezdinde çalışıyor veyahut ticaret hayatına atılıyordu. Zira köleler içinde usta sanatkâr ve yetenekli tüccar olanları eksik değildi.

Ödemeler bazen aylık taksitlerle, yahut ödeme şekli kapalı geçildiği takdirde belirsiz zaman ve taksitlerle yahut el verdiği zaman birden yapılıyordu.

b) Belli Bir Süre Hizmet

Sahibine, bunun takdir ettiği bir süre hizmet etme vadiyle azatlık halinde köle bu hizmeti yerine getirmek için sahibinin nezdinde kalması normaldir. Hürriyet vadi, kölenin sadakatle hizmetini sağlamak gayesini güdüyordu. Hizmet süresi için belli bir sınır yoktur. Altı aylık hizmetten sonra hürriyet vadedenleri olduğu gibi 16 yıllık hizmet süresini şart koşanları da vardı. Bu ekstremeler dışında 3-7 sene ortalama hizmet bekleyenler çoğunluktadır. Kölenin maliyeti ve vasıfsız hizmetkârların cârî yıllık ücretleri bu zaman süresinin hesabında bir endis teşkil ediyordu. Zirâ borçlanarak hürriyetini satın alan bazı kölelerin aynı koşullar altında borçlandığı kimselerle hizmet akdi yapıyorlardı. Ayrıca köle, hizmet senelerinin bir kısmı için fiili hizmet yerine bu hizmet için takdir edilen ücreti ödiyebiliyordu.

c) Belli Bir Süre Hizmetten Başka Ayrıca Kararlaştırılan Bir Meblağ Ödemek

Sahibi, kölesiyle belli sayıda yıl hizmetten başka ayrıca anlaştıkları bir meblağı ödemeyi kabul ettirebiliyordu. Şu var ki, bu miktar 1.000 akçeyi pek geçmiyordu.

d) Evsafı Belirtilmiş, Belli Sayıda Eşya İmâl Etmek

Bu çeşit mükâtebeler, Bursa sanayii, özellikle dokumacılık işçiliği konusunda ilginç bilgiler sağlamaktadır. Bu mukavelelerden, bazı kumaş çeşitleri için parça başına isabet eden emek gücü maliyeti, böyle bir kumaş topunun ne kadar zamanda dokunabildiği, bazı kumaş çeşitlerinin özelliklerinin ne olduğu öğrenilmektedir.

Belli bir çeşit kumaş kıtası (kuponu, bir elbiseliği), topu, meşûdu dokunması kaydıyla yapılan mükâtebelerle köle, taahhüdünü yerine getirmek için bu kumaşları, ki hammaddesini sahibi temin etmekteydi, efendisinin tezgâhında yahut bir başka kimsenin tezgâhında veya (köle olarak) bizzat kendi tezgâhında dokunuyordu. Sahibi, mükâtibinin dokuduğu her birim için, bazen bir miktar akçe vermeyi üzerine alıyordu. 10-20 akçe arasında değişen ve mükâtibin ufak masrafları ve geçimini sağlamaya yardım gayesini taşıyan bu birim başına verilenden gayri giyim masrafları için yılda bir kere olmak üzere 120-150 akçe arasında değişen bir ödemeyi tekeffül edenleri vardı ki, bu meblağ mükâtepe kölenin giyim masrafı karşılığı tutuluyordu.

KUMAŞ DOKUMA MÜKÂTEBESİ ÖRNEKLERİ

Tarih	Mütâtip (Efendi)	Mükâtepe		Mükâtepe Şartı
		(Kul - Cârîye)	Eşkâli	
1494	(889) Sicil 4 A.			
13.XI	Mansûr b. Abdülaziz	Özeyir, katifi, Bosnavi	O m - 2	120 kıta münakkaş kadife 431 b.
2.XII	Şirmerd b. A. (Piri)	Kumri, Bosnaviye	O e A 2	5.000 dirhem karşılığı 50 vala meşdüdü 456 b.
25.XII	Rüstem b. İsfendiyâr	Hızır, Arnavudi	△ r Ç 2	200 zırâlık 15 vala meşdüdü
1487	(892) 5 A.			
	Mahmud b. İbrahim	Boğdan, Rumi	□ e Ç 2	8.500 dirhem karşılığı 100 kıta münakkaş kadife 459 a.
1487	(893) 7 A.			
17.XII	Kemâl b. Teber-rük, katifi	İskender, Bosnavi	△ k A 1	9.000 dirhem karşılığı 120 kıta müzehhep münakkaş kadife 361

1490	(895) 199 A.				
6.X	Mehmed b. "İb-rahim, katifevi	Yusuf, Bosnavi	△ e A -	135 kıta müzehhep kadife (60 kıtası dokunmuştur.) 200 b.	
17.X	"Yusuf veressesı Kasım,	Rusi	□ e A 1	4 yıl hizmete mükâteb kulu 2.100 akçeye kıraldı 206 b.	
.....	"Sinan b. A. (müstecir)	Kasım'ı isticâr etti	X e A -	2.100 dirheme 15 Kehha meşdüdü dokumağa -	
23.X	"Mustafa b. "Hı-zır	Yunus, Rumi	X r Ç 2	36 kemha meşdüdü	
1491	(896) 9 A.				
20.II	Musâ b. "Mustafa Karagöz,	Karaboğdani	X r Ç 2	5.000 dirhem karşılığı 100 kıta sâde(ce) kadife 23 b.	
17.II	"Mustafa b. Hızır ☆ Bülbül,	Bosnaviyye	△ e A 2	40 vâla meşdüdü (28 ini dokudu, båkisine 1.500 akçe ödedi) 21 b.	
1.II	"Karaça b. A. ☆ İskender,	Bosnavi	□ e A 2	200 kıta sâde(ce) kadife 4 a.	

İsimlerde : "Mevlânâ, "Hacı, b. bin, A Abdulalh, ☆ Mükâtebe şartını yerine getirdi.

Eşkâlde : Ten, o beyaz, □ sarışın, △ buğday, X esmer

Göz : m mavi, e elâ, k koyun rengi, r kara.

Kaş : A açık, Ç çatık

Boy : 1 Uzun, 2 Orta, 3 Kısa

Yaş : . Genç, : orta yaş, : . İhtiyar.

Belli sayıda mal imâl kaydıyla yapılan mükâtebelerde, özellikle 1489 yılında olduğu gibi alternatifli bir mükâtebe yapılıyor, belli bir meblağı ödemek ya da onun yerine şu sayıda belli bir çeşit kumaş dokumak isteniyordu.

Hizmet süreleri dolmasına veya dokuyacağı miktarın tamamlanmasına doğru, bazı durumlarda, sahipleri tarafından bu geri kalan hizmet veya eşya imâlini veya geri kalan meblağı bağışlayarak kölelerin bir an önce azatlığını sağlıyanlara rastlanmaktadır.

Mükâ'ebe, bazı sanayiciler için, istihdam sorununa önemli bir çözüm yolu teşkil ediyordu. Ücret karşılığında işçi çalıştıracak yerde, işçiyi, yani köleyi satın alıyor, mükâtebe yapıyor ve kölesinin değeri tutarında işi yerine getirmesini sağlayıp (maliyetini amorte edip) mükâtebe şartına uygun olarak azâd edince yerine yenisini satın alarak aynı koşullarla mükâtebe yapıyordu.

4) Tedbir

Tedbir, sahibinin ölümü üzerine kölesine hürriyetinin iadesini düzenliyen bir başka mukavele çeşididir. Arapça olarak bu çeşit mukaveleleri düzenliyen **hucet**'ler «debbere دبر» veya «allaka علق» sözü ile başlardı ve sahibinin, kölesinin hürriyetini iade etmeyi şu veya bu şartın gerçekleşmesine ertelediğini ifade ederdi. «Tedbir»in, sicillerde iki türüsüne rastlanmaktadır :

a) Mutlak Tedbir

Mutlak tedbir, ölüme bağlı bir tasarruf, bir **vasiyyet** durumunu yansıtan bir mukaveledir. «Mutlak tedbir» ile tedbir edilmiş kölenin, değeri ile sahibinin terekesi değeri kölenin hürriyetini belirliyordu. Eğer kölenin, sahibinin ölümü anındaki değeri, terekenin (yani miras olarak bırakılan eşyanın) değerinin üçte birini aşmıyorsa derhal azâd oluyordu. Aksi takdirde, köle mirasçılara aradaki farkı, hüccetlerin diliyle konuşmak icabederse «say etmesi» yani temin etmesi lâzım geliyordu. Bununla müteveffânın, mirasçılardan mahfûz hisse hakkına vasiyyet yoluyla tecavüzü sınırlanmış oluyordu.

b) Mukayyed Tedbir

Mukayyed, yani kayıtlı tedbir, tedbiri vasiyyet ahkâmı dışında tutarak fakat hayatta kaldıkça kölesinin hizmetinden yararlanma olanağını hazırlamayı amaçlıyn bir çareyi yansıtmaktadır. Kölesinin kıymeti terekenin kıymetinin üçte birinden çok olacağından endişe eden ve buna rağmen ölümü ile kölesinin hürriyetinin iadesini istiyen efendi bu takdirde azatlığı herhangibir şartın gerçekleşmesine bağlarlardı. Bu şartın ölüm değil ölümden bir müddet evvel gerçekleşecek bir husus olmasına dik-

kat edilirdi. Bu şekilde tedbir, vasiyyet mâhiyetini almaz, hayatta yapılmış bir tasarruf şeklini alırdı. Bu gibi kayıtlı tedbirler iki çeşit arz ediyordu :

aa) Ölüm hastalığından 7, 10 ... 40 gün öncesi azad olmak kaydıyla tedbir. Bununla ölüm hâdisesi değil, ölüm hastalığı ve bu hastalığın belli sayıda gün evveli tedbirin gerçekleşen şartı olarak azatlığı sonuçlandırır. Bu şekilde tedbir vasiyyet hükümünden çıkmış hayatta yapılmış bir azatlık mahiyetini almış olurdu.

b) Bir çeşit adak nazarıyla bakılabilen bu son çeşit tedbirde, genellikle sahipleri kölelerine, bu hastalığımdan kırk güne kadar çıkarsam veya yedi güne kadar çıkarsam hürsün diye vadederlerdi. Hasta bu müddetten daha uzun bir zaman yaşamakla şart yerine gelmiş ve azatlık gerçekleşmiş olurdu.

Mükâtebe de, tedbir de bir çeşit mukavele mahiyetindedir. Tescili gerekiyordu. Fakat hem tedbir hem de mükâtebenin şartları yerine geldiği zaman köle bakımından hürriyetin kazanılması için ayrıca bir «itaknâme» verilmesi lâzım geliyordu. Onun için sicillerde, mukavele başlangıcı mahiyetinde olarak mükâtebe ve tedbir hüccetleri yanında, vadesi ermiş mükâtebe ve şartı gerçekleşmiş tedbirin sonuçlarını veren «itaknâmeler» bulunmaktadır. Bu itibarla gediksiz kayıtlarımız olduğu takdirde mükâtebe ve tedbirden dolayı azatlıklar çift kayıt teşkil edebilecekti. mükerrer hesaplara yol açabilecekti.

5) Müstevlide

Müstevlide, yani çocuk anası durumu yalnız cariyeleri (kadın köleleri) ilgilendiren bir durumdur. Mülkü olan cariyeleleriyle sahiplerinin nikâhsız ilişki kurmaları bir takım hukukî sonuçlar doğuruyordu. Cariye, sahibinden hâmile kaldığı takdirde müdebber hükmüne giriyordu. Efendisi, hayatta kaldıkça gene cariyesi olarak kalıyordu, fakat onun ölümü üzerine doğumun kendisinden olduğunu iki şahitle ispat etmesi veya mirasçılarının doğumu tanınması ile cariye «aslen hür sâir kadınlar gibi hür olurdu» «حرّة كسائر الحرائر الاصليات», çocuk ta mirasçı ve küçük olduğu takdirde nafaka hakkı sahibi olurdu.

Sahibi hayatta kaldıkça, câriye statüsünde kaldığından müstevlide ile sâir kölelerle yapılan mukaveleler yapılabilirdi. Efendisî, dilerse onu azad ederek kendisini nikâhlyabilirdi. Dilerse karşılıklı veya karşılıksız azat edebilirdi. Nafaka istemeksizin çocuğuna 3-7 sene bakmak şartıyla müstevlidelerini azad edenler vardı. Belli yıl hizmet veya belli meblağ ödemek şartıyla mükâtebe de edilebiliyordu. Müstevlidenin tedbirine hâcet yoktur. Zirâ fiilen müdebber hükmünde idi. Bunların satışları ise anlaşmazlık konusudur.

6) Acz

Mükâtebe şartlarını yerine getirmeyen köle aczini izhâr eder, mükâtebenin **feshini** isterdi. Sahibi tek taraflı olarak mükâtebeyi feshedemezdi. Kölenin acz beyanı da ancak mahkemece tescilinden sonra hüküm ifâde edebiliyordu. O zaman tarafların rızalarını tescil eden mahkeme köle'nin **rıkkı**'na (yani tekrar köleliğe) avdetine hükmederdi.

Aczini tescil ve tekrar köleliğe rıza gösteren kölelerin satılmalarını istediklerine bakarak kölelerin istemedikleri takdirde bazı kimselere hizmete zorlanmadıklarını gösterir. Hizmet etmek istemediği takdirde efendisinden satışını isteyebiliyordu. Yani köle olarak da olsa insanın tam anlamıyla eşya muamelesi görmesi uygun görülüyordu. Bazen acz, özellikle mükâtebe durumdaki köle kadın ise, kendisini satın alıp azad edip evlenmek isteyen bir kimseye varmak için başvurulan çaredir. Acz izhar eden kalifiye bir işçi olduğu takdirde satın almak isteyen taraftan ayartılmış bir köle de olabilir.

7) Rehin, İstibdâl, Vakıf

Köle herhangi bir mal gibi, ekonomik değeri olduğundan ve her zaman paraya çevrilebildiğinden, borç alacak davalarında daima rehin olarak gösterilebiliyor ve böylece kabul ediliyordu. Ancak, rehinli köle, sair rehin gösterilen eşyadan farklı olarak daima masraf gerektirdiğinden, rehin olarak tescil ediliyor ve sahibî elinde «vedia-emânet» olarak bırakılıyordu.

Hizmetinden yararlanmak için köleler vakıfedilebiliyor ve vakıfta çalıştırılıyordu. Hizmetinden yararlanılması güçleştiği

zaman kadı izniyle vakıf köle başka bir köle ile değiştirilebiliyor «istibdâl» ediliyordu. Vakfa faydasından çok zararı olduğu görüldüğü zaman da gene kadının müsaadesiyle satılabiliyordu.

Kredi işlerinde, faiz muamelesi bir borçlanma (istikraz) ile bir bey muamelesi şeklinde kombine edildiği zaman, müstakrizin borçlandığı (anamal) yanında satın alınmış gibi görüldüğü köle'nin bedeli, borcun faizinden başkası değildir. Kredi akdi tekemmül ettikten sonra normal olarak müstakriz, muamelenin tekemmül etmesi için satın aldığı eşya veya köleyi sahibine hibe ediyordu.

8) Usubet-i Sebebiyye

Azatlık, köle-efendi ilişkilerinin sonu olmuyordu. Azatlık, kulluk bağları yerine bu sefer bir çeşit velâyet bağı doğuyordu. Kan râbitası dışında, genellikle yalnız efendi lehine işliyen ve «usûbet-i sebebiyye» denen bu bağdan dolayı, efendiyi azâd ettiği kölenin mirasçısı yapıyordu. Bu fiktif akrabalık bağlarından dolayıdır ki, azatlı kimse daima kendisini azat eden kimse'nin adıyla tanınırdı. Mahkemeler, baba adı Abdullah olarak tescil ettiği kimseleri, azatlı kul ise, onu tanımlamak ve bu şekilde kişide yanlıgıyı önlemek için «falan»ın azatlısı diyerek bu kişinin adını verirdi.

Azatlının, hibe, bağış kayıtları vakıfları bunların sosyal ve ekonomik davranışlarını yansıttığı için gözönünde tutulmaya çalışılmıştır. Burada, «usûbet-i sebebiyye» müessesesinin işlemlerini önlemek için, muhtemelen çocuksuz evli azatlıların, eşlerden birinin ölümü ile mirasın büyük bir kısmının «usûbet-i sebebiyye» nedeniyle efendiye veya mirasçılarına intikali yüzünden hayatta kalan eşin sıkıntıda kalmasını önlemek üzere mal varlıklarını birbirine vasiyyet veya bağışı tescil ettiklerini analiz.

Kaynak olarak, kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yerlerini belirtmek üzere gene sicil olup yararlandıklarımız arasında tereke defterleri vardı. Bunlar, azatlı ve hür, erkek ve kadın terekelerinin tutarları, yani servetleri hakkında bilgi verdikten başka bunların hayatta köleleri olanları, mükâteb, müdebber... kulları olanları hakkında bilgi vermektedirler.

B — Sicillerde Dolaylı Olarak Kölelikle İlgili Kayıtlar

Kadı sicillerinde, doğrudan doğruya kölelikle ilgili yukarıda saydığımız kayıtlar dışında, köleliğin sosyal ve ekonomik hayatındaki yerini yansıtabilecek dolaylı kayıtlar da vardır ve bunlar da bazen onlar kadar önemli sayılır. Azatlıların, ticaret ve iş hayatındaki yerlerini ortaya koyan bey akitleri, kredi akitleri, emlak alım satımları ve bunların hür asıllı kimseler tarafından yapılanlarıyla karşılaştırılması mümkündür. Azatlı ve hür insanların emlak yaptıkları yatırımlara örnek verebileceğiz. Bunun gibi sosyal hayat bakımından, aile bağları bakımından evlenme ve boşanma kayıtları ilginçtir. Ayrı sicillerde derlenmiş olan «enkiha» (evlenme, nikâh) kayıtları el altında bulunmadığı için gözönünde tutamadık. Buna karşılık boşanmalara dair istatistikler yapmak mümkün oldu. Bu münasebetle kölelik müessesesi bakımından ilginç bir hususa değinelim :

Abdullah

İnsan yaşadığı topluma ve ortama ayak uydurmak zorunda kalmaktadır. Gönüllü veya gönülsüz ve zorla, intibak gerçekleşiyor. Müslüman toplum, kölelerini müslüman olmaya zorlamıyordu. Nitekim, dinine bağlı kalan ve islâmi olmıyan adını taşımakta devam eden köleler görülüyordu. Ancak, yaşadığı topluma intibak ederek veya suretâ islâmiyeti benimsiyen köleler çoğunluktadır. Bu takdirde bir müslüman adı alıyorlardı. Fakat «soyadı» geleneğinin bilinmediği veya yaygın olmadığı araştırma döneminde insanlar babaları ve dedelerinin adlarıyla, meslekleriyle ve doğdukları ve ikâmet ettikleri şehirle tanınıyor ve tanımlanıyorlardı. Müslüman olmuş bir kimseye müslüman adı verdikten sonra, babasının müslüman adı olmıyan adıyla anılması hoş karşılanmadığı ve bu babaya bir müslüman adı vermenin olanak ve anlamı bulunmadığı için baba adı yerine, herkes tanrı kulu olduğu için, bu anlama gelen «Abdullah» adı veriliyordu. Bu itibarla «bin Abdullah» diye zikredilen kimseler ya fiilen köle veya azatlı kimselerdi. Şu var ki Abdullah, herhangi bir müslüman adı gibi başlı başına bir isimdir ve biri isterse kendi çocuğuna Abdullah adını verebilirdi ya da babası hür asıllı olup asıl adı bu olabilirdi. Bu takdirde sicillerde bu kişinin hukukî durumunu ortaya koyacak bir söz daha eklemek lâzım geliyordu: Ahmed bin Abdullahu'l-hür, veya Ahmed müh-

tedi ise «Ahmed bin Abdullahu'l-mühtedi denirdi. Zira islâmiyeti benimsiyerek kabul eden şahıs hür asıllı bir insan olabilirdi. Bu gibi kimselerin de baba adları Abdullah diye değiştiriliyor ve muhtedi oluşu bu deyimden ilâvesiyle belirtiliyordu.

XVI. ve daha sonraki yüzyıllarda, devletin ileri kademelelerine kadar yükselmiş veya «Darü's-saade» (harem) ağalığına gelmiş bazı zevâtın, Abdullah kelimesi altında yatan gerçekten incidikleri için bunun yerine baba adı olarak «Abdülmennân» adını kullanıyorlardı.

Bu konuda son bir söz, adlarının zor söylendiği veya yanlış söylendiği toplumda, insan toplumun dinî inançlarını paylaşmasa bile, toplumun yaygın şahıs adlarından birini kullanmak ihtiyacını duyuyor, ya kendisi bir isim benimsiyor veya toplum kendisine bir isim yakıştırıyordu. Onun için XV. yüzyılın ikinci yarısında müslüman olmadıkları halde bazı hıristiyan mültezimler, yahudi mültezim veya sarraflar müslüman adı taşıyor veya bu isimle tanınıyorlardı. Fakat bunlar islam olmıyan baba adlarını muhafaza ediyorlardı. Meselâ İstanbul, Edirne ve Gelibolu darphaneleri mükâtaalarını 1481 de 18.000.000 akçeye iltizam eden ortaklardan Kantakuzinos oğlu Andronikos, **Mustafa** adını taşıyordu,⁽⁹⁾ yahudi olan ortaklarından biri olan Şabatay da **Şâban** adını kullanıyordu.⁽¹⁰⁾

III. Bursa'da Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köle

Bursa önemli bir dokumacılık sanayii merkezi idi. Bugün olduğu kadar XV. yüzyılda da dokumacılığı meşhurdu.⁽¹¹⁾ Şehre önemli miktarda demir-çelik gelirdi.⁽¹²⁾ İhracatında önemlice bir yer tutan Eflak bıçakları⁽¹³⁾ Eflak'dan gelme bıçaklar olmayıp şehirde imâl edilen ve mühtemelen Eflak'da imâl edilen bıçaklar modelinde olduklarından bu isimle anılan bıçaklardı. Hazine adına, ordu için silah, zırh, ok, develer için raht siparişleri⁽¹⁴⁾ yapıldığına göre sâir sanatları da gelişkindi. Onun için şehirde emek iş gücüne istikrarlı bir talep bulunuyordu. Bu istikrarlı taleptir ki, Bursa'da esir ticaretini canlı tutuyordu.

«Esir Pazarı Kethüdalığı Âdeti» ve Bursa'da Ortalama Yıllık Esir Satışı Tahmini :

Bursa'nın bir esir pazarı vardı. Pazara gelen esirleri, pazarın tellalları satardı. Satıştan, tellallık adı altında bir ücret alır-

lardı. Bu ücreti alıcıdan, satıcıdan veya her ikisinden mi aldıklarını şimdilik bilmiyoruz. Tellâlların, satış sıralarını tayin eden bir kethüdaları (kahyaları) vardı. Kethüda, satılan her esir başına biri tellâldan, biri sahibi olan satıcısından olmak üzere iki akçe alırdı. Buna «âdet-i kethüdalığ-ı pazar-ı esirân» deniyordu.⁽¹⁵⁾ Vaktiyle bu kethüdalık Aydınoglu Muhyiddin'nin timarı idi. Sonra mukataa haline getirilip iltizama verildi. 12 Safer 890 (M. 28.II.1485) de bunun üç yıllık iltizamını önce 30.000⁽¹⁶⁾ ve bir gün sonra 31.000 akçeye⁽¹⁷⁾ Cem Sultan'ın azadlısı İlyas b. Abdullah⁽¹⁸⁾ iltizama aldı ve mukataa bunu tasarrufunda iken, iltizamının üçüncü yılında kendisi bir başka mültezime ayda biner akçeden önce iki aylığına ve daha sonra beş aylığına Timürtaş oğlu Musa'ya iltizama verdi.⁽¹⁹⁾ Asıl mültezim olan İlyas, gariptir ki, bu sefer baba adını Abdullah yerine Davud diye tescil ettirmiştir.⁽²⁰⁾

İltizam bedeli, üç yılda 31.000 akçe olan mukataanın yıllığı 10.333 akçeye gelir. İkinci elden iltizam ise 12.000 akçedir. Esir başına ikişer akçeden, iltizam bedelini kurtarmak için pazarda en azından yılda ortalama olarak 6.000 esir satılması lâzımdır. Günde ortalama 17 esir satılıyordu demektir. Tabiatıyla bu işin bir de mültezim kârını vermesi için bir miktar fazlasını düşünmek icab eder.

Esir pazarı tellâlları kethüdasinin alacağı aidât (âdet) konusunda yukarıda sözünü ettiğimiz fermanla tam bir açıklık yoktur. Kitâbet resmi (kâtiplik) diye başka bir resim alınmadığı pek anlaşılmıyor. Zira 7.IX. 1488 de, İkinci Bayezid'in Bursa'da sattığı iki Engürüs (Macar) esirden biri 3.420 ve diğeri 3.200 akçe değer bulmuştur. Ancak hazineye gönderilmesi lâzım gelen toplam değerleri olan 6.620 akçeden dellâliye (tellâllık) 30 ve bâc (satış resmi) için 8 akçe kesildikten sonra geri kalan 6.582 akçe gönderilmiştir.⁽²¹⁾

Bâc adı altında kesilen bu 8 akçe, aslında, «esir pazarı kethüdalığı âdeti» miydi yoksa müstakil bir resim miydi? Bunun kesinlikle tayini şimdilik olanaksızdır. Ama şayet bu meblağ gerçekten kethüdalık âdetinden ibaret ise, yıllık 12.000 akçe takdir edilen kethüdalık âdetinden ibaret ise, yıllık 12.000 akçe takdir edilen kethüdalık âdeti iltizam değeri üzerinden tahmin edilen ortalama yılda 6000 esir satışı yarısı belki de dörtte biri ola-

rak tahmin edilmiş olur. Zira, burada tahsil edilen esir başına dört akçe yalnız satıcı durumundaki hazineden tahsil edilmiştir. Tellâlden tahsil edileni dahil değildir. Ancak sicillerden derlediğimiz satış, azat, mükâtebe, tedbir ve benzeri işlemlerinin yılda 500'ün üstünde oynamaları ilk tahmine ağırlık verecek mahiyettedir. Unutulmamalı ki siciller bütün satış işlemlerini tescil etmiyordu.

A — Köle Gelen Kaynaklar

Bursa'da esir pazarında satılan kölelerin en önemli kaynağı savaş esirleriydi. Kadî sicillerinden, satış, azat, mükâtebe... işlemleri üzerinden hazırladığımız tablolar bu bakımdan çok öğreticidir (Bk. Tablo I-VII). Bu tablolarda, kölelerin satış azatlıkları şartlı azatlıkları... milliyetleri itibariyle gösterilmiştir. Tabloların incelenmesi, savaş hali sürdürülen uluslara mensup köle sayısında savaşı izliyen senelerde bir artma göstermektedir. Fakat bu ulusların yaşadıkları topraklar Osmanlı eyâletleri haline gelmekle, bu ulusa mensup köle sayısında giderek azalma gözlenmektedir. Tablolardaki rakamlar, özellikle tedbir ve mükâtebeden gerçekleşen azatlıklar, çocuk analığından azatlıklar seneler önceki esâret durumunu yansıtır. Yani aktüel bir realitenin rakamları değildir. Esirlikleri ve azatlıkları arasında, mükâtebe veya tedbir akitleriyle bunların sonuçlanması arasında uzun veya kısa bir zaman fasılası vardır. Demek istediğimiz şu ki, herhangi bir millete mensup köle sayısında gözlenen çoğalma veya azalma daha evvelki bir durumu, geçmiş bir savaş halini yansıtır. Tablo sonuçları yaklaşık olarak 5-10 sene bir lag ile siyasî durumu izlerler.

Gerçekten, Osmanlı yayılma ve genişleme planı uygulaması sonucu, Osmanlıların veya onlarla savaş yapan ulusların insiyatifi ile açılan seferler sonunda bu uluslara mahsus köle sayısındaki artış savaş hali geçip hele savaşlar toprak ilhakı ile sonuçlanmış ise giderek azalmakta ve neticede önemsiz rakamlara kadar düşmekte idi. Örnek olarak Bulgar köleleri ele alalım. Bulgaristan, Osmanlı topraklarına en erken katılan eyaletlerden biriydi. Bu sebeple Fâtih'in saltanatının ilk yıllarında dahi Bulgar köle sayısı nisbeten düşüktü. 1456 da tesbit edilen, muhtelif uluslara mensup 562 esirden ancak 33'ü Bulgardı. (Tablo I). Buna karşılık 1465-66 yılına ait II. tabloda gösterilen 215

esirin yalnız 16 sı ve 1472 yılına ait III. Tablodaki 170 esirden ancak 3'ü Bulgar'dı. Bundan sonraki tablolarda ise hiç Bulgar köle görülmemektedir. Aynı şekilde Osmanlı kayıtlarında aynı zamanda **Lazili** de denen **Sırbistan**'a nisbet edilen **Lâzî** veya **Serf** esirlerin sayısı Sırbistan'ın bir Osmanlı eyaleti haline gelmesiyle sayıları azalarak gitmiştir. Sırp köleler I. Tabloda 119 esirle birinci sırayı tutuyordu. (1454 ve 1455 te 2 sırp seferi vardı). II. Tabloda Sırp köleler 48 kişi ile ikinci sırayı (1458 de Sırbistan ve 1463 Bosna seferi vardı). Fakat III. Tablodan itibaren Sırp köle sayısında önemli düşmeler görülecektir. 1472 de 18; 1479 da ancak 5, fakat 1484 te gene 25 köle ile 8. sırada geliyordu. Bundan sonraki tablolarda birer ikişer Sırp esir bulunmaktadır.

Savaşlar, Balkan yarımadasının batı ve kuzey batısına doğru yoğunlaştıkça tablolarda bura halkı uluslardan köle sayısında önemli bir artma görülüyordu. II. Tablodan itibaren Bosnalı köleler birinci sırayı işgal edeceklerdir, III. Tablodan itibaren de Arnavutlar bunları izleyerek 2. sırayı tutacaklar. Durum 1511-1512 yıllarında büyük bir değişiklik göstermektedir. Bunun nedeni 1492'ye kadar götürülebilen Osmanlı Rus ilişkileri olsa gerektir, Rus köleler bu yıllara ait VII. Tabloda birinci sırayı (239 köle ile) işgal edecekler, Boşnak'lar 93 esirle 2. ve 32 köle ile Arnavutlar 3. gelmektedirler. Gerçi ilk 6 tabloda da Rus esirleri vardı, fakat bunların sayıları ve tabloların yekûnlarında oranları yüksek değildi.

Rum esirlere gelince, bunlara bütün tablolarda tesadüf etmek mümkündür. Birinci Tabloda bunlar 97 köle ile Sırp'lardan sonra ikinci sırayı işgal ediyorlardı. Birinci Tablo 1455-1456 yılına ait olmakla İstanbul fethi tarihine yakındır. II. ve daha sonraki Tablolarda Rum köleler 3. ve 5. hatta 8. sıraya kadar düşüyorlardı. Yunanistan ve Ege denizi adalarına Mora'ya seferler açıldıkça Rum köle sayısı artıyor, sonra tekrar düşüyordu. XVI. yüzyıl ortalarına kadar, tüm Ege denizi adalarının Osmanlılara bağlılığı sağlanıncaya kadar Rum kölelere tesadüf etmek olasıdır.

Savaş esiri köleler dolayısıyla Macar'lar üzerinde de durulmalıdır. II. Murad'la II. Mehmed'in tahtın el değiştirdiği saltanatları döneminin Macar seferleri sonucu olarak birinci Tabloda Macar köle sayısı yüksekcedir : 567 kölenin 49'u Engürüs yani

Macar'dı. 1466 yılına ait II. Tabloda 11, ve 1484'te Macarlarla barış yapılan bu yıla ait V. Tabloda 45 Macar köle bulunmuştur.

Köle sayıları ile belli istikametlerde yapılan Osmanlı seferleri arasındaki ilişki açıktır. Ama bu ilişki ve bağılılığı, belirttiğimiz gibi, araya bir zaman fasılası koyarak kurmak lâzımdır. İkinci bir gözlem olarak, köle çoğunluğunun Balkanlı uluslar mensubu olduklarına işaret edilebilir. Bunun nedenleri üzerinde girişte durulmuştur. Arap harfleriyle imlalarından ayıramadığımız Slavon ve Slovan'lar Yugoslavya'nın Romanya ve Bulgaristan sınırındaki Slavonya veya Avusturya sınırındaki Slovana eyâletlerinden geliyorlardı.⁽²²⁾

Balkanlı savaş esirlerinin Bursa'ya ne yoldan geldikleri ise, sicillerden dolaysız bir şekilde çıkarmak mümkün olmamıştır. Ama Bursa'dan Rumeli'ne ve Rumeli'nden Bursa'ya geçiş için iki köprübaşı vardır. İstanbul ve Gelibolu. Bursa'ya çalışmak için Rumeli'nden gelenler de bu iki geçitten Anadolu'ya geçiyorlar, yurtlarına gene bu yerlerden geçerek dönüyorlardı. Bursa kadıları, bu gibi kimseleri, haraçlarını verdikleri takdirde tekrar cizye talebiyle rahatsız edilmemek için İstanbul veya Gelibolu iskele eminlerine hitaben tezkere verirlerdi.⁽²³⁾ Aynı yoldan sılaya giden azatlılar⁽²⁴⁾ veya bir iş için gönderilen «abd-i mezunlar»⁽²⁵⁾ veya sahibi ile birlikte yolculuk yapan köleler⁽²⁶⁾ için aynı şekilde Bursa kadısından «tezkere» alınırdı ki «kaçkun» veya ayartılmış köle diye tevkif ve hapsedilmelerine meydan verilmesin.

Bursa esir pazarını, köle ile besliyen bir diğer kaynak köle ticareti idi. Tablolar incelendiği zaman görülecektir ki, öyle milletlere mensup esirler vardır ki, bunların Osmanlılarla savaşa dönüşen bir siyasî ilişkileri düşünülemez. Hintli, Habeş, Gürcü Çerkes... Belki bunlar da aslında savaş sonucu esârete ve köleliğe mahkûm kişiler olmuşlardı. Ama bunda Osmanlıların bir katkısı yoktu. Bu gibi uluslara mensup kölelerin ne yoldan Bursa esir pazarına düştüklerinin, önem sıralarına göre üzerinde kısaca duracak olursak bunların en önemli kısmı Karadeniz iskelelerinden ithal edilen Çerkes, Gürcü, Abaza, Tatar (Akkirman Kuban, Deşt-i Kıpçak, Menküb asıllı) köleler ile, İranlı tacirlerin getirmiş olmaları lâzım gelen Hintli esirlerle, güney ticaret yollarından İranlı veya Memlûk tüccar veya güneye tica-

rete giden yerli tacirlerin beraberinde getirmiş olmaları muhtemel olan Habeşistanlı, zenci, Mağribî, Saidî köleleri sayabileceğiz.

Karadeniz İskelelerinden Geçirilen Esirler, Pençik Resmi

Karadeniz kıyılarında yaşayan etnik gruplara mensup köleler, İran'la Bursa arasında ticaret yapan yerli veya doğulu tüccarın geldiği kuzey Anadolu yolu ile karadan gelebilirler ise de, Bursa kıdı sicillerinden bunların Karadeniz iskelelerinden geçirilenleri hakkında bilgi toplanabilmektedir.

Fâtih'in son yıllarında «Kerpe'den Trabzon'a varınca aralıkda vâki iskelelerden geçen üserâ pençigi» iltizâm konusu teşkil eden müstakil bir mükataa idi. 18.8.890 (M. 30.VIII.1485) tarihli bir belgeden bu mükataanın 1.9.885 (M. 4.XI.1480) ten dört yıla Bendereğli Kemâl b. Yusuf uhdesinde olduğu öğreniliyor.⁽²⁷⁾ Fakat 3.2.891 (M. 8.II.1486) tarihli bir diğer hüccetten aynı mükataanın bu sefer 1.9.886 (M. 24.X.1481) de Asılhân bin Bestâm ile Hasan bin Tanrıvermiş'e iltizâma verilmiş olduğu anlaşılıyor.⁽²⁸⁾ Bir başka hucette ise Asılhan'ın Reis, Hasan'ın ise babası Tanrıvermiş yerine Abdullah yazılıdır.⁽²⁹⁾

Mültezim üzerindeki karışıklığın benzerini iltizam konusu mukataanın sınırı üzerinde de vardır. 7.3.891 (13.III.1486) tarihli hüccet, Trabzon'dan Kerpe'ye kadar Karadeniz sahilindeki bütün iskelelerin iltizama dahil olduğunu göstermektedir.⁽³⁰⁾ Kerpe, Sakarya'nın denize döküldüğü yerin batısında bir iskeledir. Halbuki bir hafta sonra tarihini taşıyan bir başka hüccet mükataaya giren iskeleleri Kerpe, Trabzon, Samsun ve Bendereğli diye isim isim saymakta ve iltizamın yalnız bu iskelelere inhisar ettiği kanısını uyandırmaktadır.⁽³¹⁾ Burada zikredilen Bendereğli iskelesi ise bugünkü Karadeniz Ereğlisi'nden başkası değildir.

Bu mükataayı tesbit edemediğimiz bir tarihte Arslan bin Abdullah ile Yakub bin Firuz iltizâma almışlardır. Ancak Kerpe'den batı'da olduğu halde **Kandıra** iltizama dahil sayılmış buna karşılık doğuda en uzak iskele Samsun olarak kaydedilmiştir.⁽³²⁾ Samsun'dan ötede kalan iskelelerin durumu buna göre müphem kalmıştır. 29.11.892 (M. 15. XI. 1487) tarihli bir belgeden Kerpe iskelesinden geçirilen esirler pençiginin başlı başına

bir mükataa olarak iltizama verildiğini öğreniyoruz. Mültezimi Pir Ahmet'tir. Bunun İbrahim bin Tanrıvermiş adında bir emin ve vekili vardı.⁽³³⁾ Tabiatıyla Pir Ahmed'in, bütün iskelelerin esir pençliğini iltizam eden asıl büyük mültezimden yalnız Kerpe'nin esir pençliğini iltizam eden ikinci elden mültezim olarak düşünmemek için de bir neden yoktur.

Aşağıda, toplayabildiğimiz kadarıyla, bazı esir tüccarının, adı yazılı iskelelerden geçirdikleri esir miktarı ve bunların belirtildiği takdirde, etnik asılları ve bunlar için ödediği pençik miktarını bir tablo halinde sunduk. Tablodan anlaşılacağı gibi esir başına tahsil edilen **pençik** 160 ile 240 akçe arasında oynamaktadır. Bu miktarın nasıl takdir edildiği ise belli değildir. Şu var ki, beşte bir anlamına geldiği için «pençik», köle değerinin beşte biri tutarında olmalıdır. Fakat bu beşte bir esir tüccarının beyan ettiği köle kıymeti üzerinden mi yoksa iskeleden herhangi bir yoldan takdir edilen kıymeti üzerinden mi tahsil ediliyordu? Bunu kestirmek güçtür.^(33b)

Karadeniz iskelelerinden geçirilen esirler hakkındaki bilgilerimiz, bunların Bursa'da tahsil edilmesi münasebetiyle, pençikleri için bura kadıları tarafından verilen hüccet'lere dayanmaktadır. Pençikleri, ithal anında, iskelelerde ödenen köleler hakkında, Bursa kadı sicillerinden bilgi toplama olanakları yoktur. Fakat esir tüccarı, bazen iskelede pençigi ödiyecek nakit parası olmadığından ya iskelede borç para bulmaya çalışıyor veya mültezime yahut vekil tayin edeceği herhangi bir kimseye, pençik tutarını, kölelerini sattıktan sonra ödemeyi taahhüd ediyorlardı. Bazıları kölelerinin navlun ücretlerini dahi iskelelerden borçlanarak «ödüyorlardı.⁽³⁴⁾ Aşağıdaki tablo bu gibi durumlarda düzenlenen hüccetlerden yararlanarak hazırlanmıştır :

Sicil	Vrk.	Tarih	İskele	Köle Tâciri	Köle Adedi	Aslı	Pençigi Tutarı
4 A	220 a	8.XI.1484	Samsun	Ahmed bin Ziver	8	(—)	(—) 2.000
	386 a	30.VIII.1485	Kerpe	Mehmet bin İlyas	1	(cariye) Çerkes	250 250
5 A	28 a	8.II.1486	Kerpe	Mehmet Şah Çelebi bin Hâce Atauallah	18	(—)	240 3.960 ³⁵
	28 a	8.II.1486	Kerpe	Balaban b. Abdulah	9	(—)	240 2.160 ³⁶
	32 a	3.III.1486	Kerpe	Mehmet b. Abdullah	37	Çerkes	234 8.440
	41 a	13.III.1486	Kerpe	Hâce Mehmet b. Hâce Hüseyin	33	(—)	240 7.920 ³⁷

Sicil	Vrk.	Tarih	İskele	Köle Taciri	Köle Adedi	Aslı	Pençigi Tutarı	
41 a		13.III.1486	Eflağın	1) Seydi Ali b. Hâce (—)	16	(—)	240	
				2) Keşfi bin Ali	5	(—)	240	
				3) Börkçü Mustafa bin Ali	15	(—)	240	
							8.640	
46 a		...III.1486	Kerpe	Abdullah b. Gökçe	71	(—)	(—)	3.200
62 b		12.IV.1486	Kerpe	Zeynelâbidin bin Hacı Ali	27	(—)	235	6.745
278 a		13.II.1487	Kerpe	(—) Bursalı bazı tâcirler	58	Çerkes	(—)	(—)
326 a		27.IV.1487	Bendereğli	Piri bin Hasan ve Ortakları	—	Kefe'- den	(—)	4.630
430 b		18.X.1487	Sinop	Edirneli Mehmed bin İnebeği	—	(—)	(—)	1.490
			Bendereğli	Edirneli Mehmed bin İnebeği	—	(—)	(—)	1.600
449 a		15.XI.1487	Kerpe	1) Hasan bin Hacı Süleyman	22	Çerkes	175	3.850
				2) Zeynelâbidin bin bin Hacı Ali	22	(—)	160	3.520
450 a		17.XI.1487	Kerpe	Hacı Mehmed bin Yusuf ve or.	70	Çerkes	160	11.200
455 b		1.XII.1487	Kerpe	Balaban bin Ab- dullah ve Hâce Ataullah b. Gökçe	56	(—)	160	8.960

Görülüyor ki, Anadolu'ya Karadeniz iskelelerinden, bu deniz kıyıları üzerinde yaşayan etnik gruplardan kâfileler halinde köleler getiriliyordu. Ek tablolarda bu asıldan kölelerin sayısının nisbeten yüksek oluşu bundandır. Oysa ki, Hindistan asıllı ve Habeşi, Zenci, Mağribî gibi Afrikalı esirler nisbeten daha az sayıda idi. Bunlar, Bursa'ya ticaret için gelen Arap veya Acem tacirler eliyle geliyordu. Ama buralara ticarete giden Bursa'lıların bu gibi esirleri beraberlerinde getirmeleri de mümkündür. Ancak daha kârlı bir ticaret vadeden güney ve Doğu ticaret malları; baharat, boya ve ipekler dururken ve daha makbul çeşitleri Anadolu'da bol olan esir ticaretine yatırım yapmak akılcıca bir iş olamazdı. Onun için Bursa'da varlıklarını tesbit edebildiğimiz Afrikalı ve Hintli esirler tüccarın seyahatte hizmetini gören ve bir kere kasedtiği yere varduktan sonra hizmetinden müstağni oldukları kimseler olup satıp veya azat ettikleri esir-

ler olacaktır. Ek tablolarında mevcut Afrikalı ve Hintli esirlerin çoğunun sahibi Bursalı kimselerdi. Bunlar, ithalatçısı durumundaki tüccarın kendisi veya bunların sattıkları kimseler olmalıdır. Bir kısmının yabancı tacir tarafından getirildiğine örnekler verelim :

Siyaha yakın esmer tenli genç taştaki «Hindustâni» Çalâk adındaki kölesini azâd eden Seyyid Hüseyin bin Seyyid Esdülâh, Tebrizli idi.⁽³⁸⁾

Aynı şekilde koyu esmer tenli açık kaşlı orta boylu ve sakallı «Hindî» Bülbül adındaki cariyesini azâd eden Mevlânâ Mansûr bin Giyâsüddin Şirâzlı idi.⁽³⁹⁾

1512'de koyu esmer tenli elâ gözlü, ayrık kaşlı orta boylu «Hindî» Zeyrek adındaki kulunu azad eden Hâce Hasan bin Tâcüddin Mazanderanlı idi.⁽⁴⁰⁾

Behmenî vezir Hâce-i Cihân Mahmud Gâvân'ın hesabına yakın Doğu'da ticaret yaparken Bursa'da vefat eden «vekil»lerinden Şemsüddin, ölüm döşeginde tescil ettirdiği vasiyetinde beraberinde seyahat eden «Hindî» Hoşâmed adındaki kulunu daha Mekke'de iken azâd ettiğini ifade ediyordu.⁽⁴¹⁾

1489'da siyah tenli, genç, Mübârek adındaki «Hindüstâni» kölesini 2,5 yıl hizmete kesen Hâce Devletşâh bin İskender de Tebrizli idi.⁽⁴²⁾

Siyah tenli, kara gözlü ayrık kaşlı genç yaştaki «Hindistâni» Hoşâmed adındaki müdebber köle ise, efendisi Hacı Süleyman bin Hacı İlyas Hürmüz'de vefat etmekle azat oldu. Hacı Süleyman aslen Halepli idi. Mirasçıları Bursa'da idi.⁽⁴³⁾

Örnekleri bir miktar daha çoğaltmak mümkündür. Son bir örnek olarak usûbet-i sebebiyye'den dolayı vârisi bulunduğu tavaşi «Hindî» ve adı yazılı olmıyan Mısır'da (Kahire'de), Bâbu'l-kulle'de ölen azadlısının mirasını getirmek üzere Hızır Beg Ağa, diğer tavaşi kulu Cevher'i vekil ederek görevlendirmişti.⁽⁴⁴⁾

Ek tablolarında Afrikalı olarak, Saidi ki Mısır'ın Sa'id denen güney bölümü halkından olur, Tekrorî yani Sudanlı, Habeşi (Habeşistanlı), Zenci'ler vardı. Zenci'leri Sudanlı olarak kabul etmek mümkündür. Ama Habeşistanlılar dışında kalan Sahra ve güneyindeki Afrikalı anlamında kullanılmış olabilir. Afrikalı olarak Mağribî'ler de vardır. Mağribî, Tunus'tan Batı'dan kalan Kuzey Afrika halkından kimselere denirdi. Ancak mağribî'ler ve Sai-

di'lerin köleliği üzerinde durulmak gerekir. Zira doğu'dan müs-lüman olan bir kimsenin köle olmaması icabederdi. Ne var ki, el-deki bilgiler geçerli bir yoruma yeterli değildir.

Afrikalı kölelerin de «Hindi» köleler gibi memlûk sultanlığı ile Osmanlı sultanlığı arasında ticaret yapan kimseler tarafın-dan bunların eliyle getirilmiş olmaları. Bu tâcirler Arap, Fars veya Türk olabiliyordu. Örneğin :

Kara, karagözlü, ayırık kaşlı sağ kulağı delik «Habeşi» Kabil adındaki kölesini 17.VI.1486 da azad eden Ahmed bin Hüdâbaş, Şirvanlı'ydı. Bursa'ya «Tâcir-i Seffâr» olarak gelmiş belki de bu-rasını yurt edinmişti. Azat ettiği bu kölesine, elinde bulunan 1.000 akçelik sermayeyi de hibe etmiştir.⁽⁴⁵⁾

Bursa'da yerleşmiş, Şam nâibi (vâlisi) Seyseban'ın azadlısı tavaşi Hacı Cevher 29.XI.1511 de 12 yaşında Bülbül adında bir Habeşi câriyesinin kızını azad etmiştir.⁽⁴⁶⁾

Genç, ortaboylu «Habeşi» Cevher ile genç kara gözlü «Hindi» Kabil adlarındaki kölelerini hayatında azad eden ve birincisine 6.000, ikincisine 5.000 akçe vasiyyet eden efendileri Bursa'da «Ye-ni Han» da vefat eden Şerefüddin bin Şemsüddin Lâhici bir baş-ka İranlı tacir idi.⁽⁴⁷⁾

Mısır'da kendi kullarıyla «Mudarabe» ortağı olan Hacı Koçı azadlısı Hâce Mehmed'in kullarıyla Mısır Ticareti yapan Balıkçı-zâde Hayruddin'in vasiyetinde Sandal adındaki tavaşisini **müdebber-i mutlak** edip 1.000 akçe vasiyyet etmiştir. Sandal Hindi (Hintli) bir köledir. Hâdımıdır.⁽⁴⁸⁾

Bu belgelerden anlaşılacağı gibi yakın ve Orta Doğu'nun tüccarı, asıl ticaretleri yanında tâli olarak esir ticâretini de ya-yapıyorlardı. Belki bunu bir ticaret maksadından çok, kendi hiz-metleri için yanlarında bulundurdukları kölelerini, gerek duy-duklarında satıyor, ticaretini yapıyor veya bunlara hürriyetini bağışlıyor yahut bir şarta bağlıyor, mukavele akdediyorlardı. Hintli veya Afrikalı köle getiren bu gibi tacirlerin aynı maksat-larla yurtlarına döndüklerinde beraberlerinde bu sefer Bursa'-dan satın aldıkları esirleri götürmemeleri için bir neden yoktur. Zira bu ticaretin ikili işlediğini gösteren kayıtlar vardır.

B — Bursa'dan Yapılan Köle Dağıtımı

Bursa'ya ticaret veya sair bir sebeple esir getirenlerin aynı motiflerle beraberlerinde tekrar esir götürmeleri olasıdır. Doğal

olarak köle gelişlerini sağlıklı olarak sicillerden izlemek olanaksız olduğu gibi çıkışlarını da aynı şekilde sıhhatle izlemek olanaksızdır. Köle satışının tescil formalitesi olmadığı için, müşterilerinin kimlikleri ve köleleri tekrar başka yerde satmak üzere alıp almadıklarını tesbit etmenin yolu yoktur. Buna karşılık sicillerde İstanbul dahil, Anadolu ve Rumeli'nin birçok kentlerinde köle bedelinden Bursalılara borçlu kimselerin varlıklarını tesbit edebiliyoruz. Fakat satıcılar çoğunlukla esir tüccarı olmadıkları halde başka şehirde yerleşmiş borçluları arasında **nahhas**, yani esir tüccarı olanları az değildi. Satıcı durumundaki Bursalılar esir tüccarı olmadıklarına göre şu veya bu nedenle kendi kölelerini elden çıkaran kimseler oluyor. Bu takdirde bunların kendi kölelerini neden Bursa'da esir pazarında değil de başka yerler esir pazarında satıyor veya sattırıyorlar. Böyle bir sorunun ancak tahmini cevap ve yorumu yapılabilir. Muhtelif piyasalar arasında fiyat farkı, hissi ve kişisel nedenler olabilir. Ama müşteriler arasında aslında Bursalı olup yer ve yurt değiştirenlerin de az olmadığını belirterek Bursa'da gerçekleşmiş bir satış, sonucu bakımından başka şehre yapılan bir satış şekline dönüşüyor.

Peşin para ile köle satışlarının, şayet pazardan ve tüccar elinden köle alınmıyorsa, aldatılma ihtimalleri gözönüne alan müşteri, satışı tescil ve satıcının kefil göstermesini isteyebilirdi. Fakat genellikle bu gibi peşin para ile yapılmış ve tescil edilen köle satışları çok nadirdir. Sicillerde tescil edilen köle satış huccetlerinin çoğunluğu veresiye yapılan satışlara aitti. Bu gibi huccetler taraflar aynı şehirde bulunuyorsa, bir borç ikrarı şeklinde düzenleniyordu. Bu bakımdan, borç ikrarı **bono**'lara benzerdi. İkrarda alıcı, köle bedelinden belli miktarda akçe borcu olduğunu beyan ederek kararlaştırılan vadede ödemeyi taahhüd eder ve satıcı onu doğrular. Ama müşteri başka şehirde ise, vade erdiğinde alacağın tahsili için düzenlenen huccet «poliçe» üslûbuna yakın bir üslûpla kaleme alınırdı: Köle bedelinden şu kadar akçe borcun olduğuna şahitlerim vardır, şahsıma veya varan vekilime öde.⁽⁴⁹⁾ Ancak bu hucceti kadı tanzim ediyor ve borçlunun bulunduğu şehir kadısına bildiriyordu. Tahsil bu kadının borcun varlığına kanaat getirmesiyle mümkün oluyordu. Bu belge bir kadıdan diğerine mektup mahiyetinden dolayı fıkıh kitaplarında «Kitâbull-kadı ile'l-kadı» diye anılır.⁽⁵⁰⁾ Aynı za-

manda alacaklının bulunduğu şehrin kadısı huzurunda bir alacak varlığına tanıklık mahiyetinde olduğundan, borçlunun bulunduğu yer kadısına bu tanıklığı iletmekten ibaret olan bu mektuba ayrıca **nakl-i şehâdet** de denmekte idi.⁽⁵¹⁾ Bu nakl-i şehâdet belgelerinden, şehirlerarası para transferinde bir poliçe gibi yararlanmamanın bir nedeni yoktur.

«Nakl-i şehâdet» hüccetleri sair kent halkının Bursa'dan yaptıkları köle satışı hakkında bize bilgi vermektedir. Ek Tablo I de yer alan 40 köle satışından 9'unun taşraya yapıldığı anlaşılıyor: Edirne'ye 2 câriye bir gulâm, Gelibolu'na 3 câriye bir gulâm ve Üsküb ile Gönen'e birer câriye satılmıştır.

1465-66 da iki aylık bir süre içinde 20 si kadın 16 sı erkek 30 köle satışı tescil edilmiştir. Nakl-i şehâdet yoktur. Kütahya'ya bir kadın köle satılmış ve Bursa'ya Yunanistan'ın Yenişehir kasabasından satmak üzere koyun getiren bir celep dönüşünde beraberinde bir cariye satın alarak götürmüştür. Kaçkun köledir diye yolda müdâhale edilmemesi için Gelibolu iskele eminine hitaben Bursa kadısından bir «mürûr tezkeresi» almıştır.⁽⁵²⁾ İki Halep'li birbirine bir Bosnalı kul ve bir Akşehir'li bir Kayseri'liye bir kul satmıştır.

1472 yılına ait III. Tablo'da yer alan 40 köle satışından Tokat, Aksaray ve Simav'a birer Tire'ye iki cariye ile İstanbul'a 2 kul satılmıştır. Ayrıca birer hürriyet isbâtı davasından dolayı bir Sivrihisar'lı, bir Bursa'lıya o da bir Gelibolu'luya ve bir Koçhisarlı bir Tosya'lıya semen ile rucû etmiştir.

1478 (Temmuz-Ocak) da, IV. Tablo'da yer alan 12 satış ve rucû muamelesinde Adana'ya bir câriye gitmiş, bir Osmançuk'lu bir kul ve bir Çırnovi'li bir câriye satın almıştır. Buna karşılık satıcılar arasında İstanbullu, Tokat'lı, Demürcü Pazar'lı ile bir Kütahya'lı tesbit edilmiştir.

1484 yılında (Tablo V), 77 köle satışı muamelesi tescil edilmiştir. Bu arada Ankara ve İstanbul'a üçer, Tire'ye 5, Mezidova, Mudurnu, Ayasluk, Gölhisar, Demirci, Edirne, Manisa ve Akşehir'e birer köle satılmıştır. Ayrıca müşteriler arasında Bursa'da Bergama'lı, Mudurnu'lu, Kastamonu'lu ve Tire'li görülmüş, satıcılar arasında da Ayasluk'lu Karahisar'lı, Balıkesir'li, Amasya'lı, Sinop'lu olanlar bulunmuştur.

1489 yılına ait VI. Tabloda 116 satış kaydı vardır ve çeşit bakımından çok renkli bulunmaktadır. Başka şehirlere yapılan köle satışlarını bir tablo halinde gösterebiliriz :

Şehirler	Satın Aldıkları		Sattıkları	
	Kul	Cariye	Kul	Cariye
İstanbul	1	7	1	.
Manisa	.	1	.	1
Lârende	.	.	.	2
Sivrihisar	.	1	.	.
Üsküb	.	1	.	.
Birgi	.	1	.	.
Akhisar	.	1	.	.
Tosya	1	.	.	.
Kefe	.	4	.	.
Küre	.	1	.	.
Borlu	.	.	.	1
Kastamonu	.	2	.	2
Fırt	.	1	.	.
Karahisarı- sâbih	.	1	.	.
Aydıncık	2	.	.	.
Şirvan	1	1	1	.
Arabistan	1	.	.	2

1511-1512 yıllarına ait VII. Tablodaki 58 satış kaydında ise:

İstanbul	2	3	1	1
Manavgad	1	2	.	.
Manisa	.	2	.	.
Lazkıyye (Denizli)	.	1	.	.

Bu kayıtların çoğunluğu köle ticaretinin ilk elden, yani tüccar elinden ihtiyaç sahiplerine dağıtımı şeklinde olmayıp, ihtiyaç sahiplerinin hizmetlerindeki köleleri tekrar piyasaya sürmeleri şeklinde tecelli edenlerine aittir. Ama bu hizmet altındaki kölelerin yeniden pazara çıkartılmalarıyla yeniden mes-

lekten (profesyonel) tüccar (nahhas) eline düşmesine, Bursa'da veya başka bir kentte, ticaret metâi olarak sürümlerine yol açması da normaldir.

Bursa'da, hizmetinde buldukları sahipleri tarafından yeniden pazara çıkarılanlarla esir pazarına tacir (nahhas) tarafından satılmak üzere getirilen veya bunların özel bir eğitimden geçirilerek şarkıcı, çengi olarak sürülen kölelerin şehir halkından veya taşra şehir ve kasaba halkından müşterileri yanında, ayrıca uzak pazarlar için sırf köle ticareti için gelen müşterileri yanında, ek ticaret olarak esir satın alan yabancı tacirler de vardı.

İranlı ve Arap tacirlerle, İran ve Arabistan'a ticarete giden Osmanlı tacirlerin normal ticaret yanında esir ticareti ile uğraştıkları bir gerçektir. Bunlara sırf memlûk ordusuna Çerkes köle satın almak üzere gelen esir tüccarlarını da eklemek lâzımdır. Şu halde her ne kaynaktan gelirse gelsin Bursa'ya «Esir Pazarı'na gelen esirlerin son durağı Bursa değildir. Bursa bir durak, bir ara pazar, fakat önemli bir pazar ve dağıtım merkezidir. Bu son durağı meçhul yolculuğu durdurmak için, pençik oğlanıym diye satılışını durdurmak isteyenlerine rastlanıyordu. Bursa kadısının 9 Mayıs 1484 tescil ettiği bir hüccette şöyle deniyordu :

«Sebeb-i tahrir-i huruf oldur ki,
Hamza nâm buğday tenlu, kara gözlü, açuk kaşlı,
orta boylu **Rumiyyü'l**- asıl oğlan şeriat mahfilinde ik-
rar idüb eyitdi ki,

Bağlık ilden alınub dururın, pençik oğlanı değilim,
mevlâm Hacı Hızır **Acem**'e sata havf'ımdan **pençik oğ-
lanıym** didim, didi.

Min ba'd mevlâm kime satarsa satsun didi.»⁽⁵³⁾

Kadılar, esir pazarındaki satışları tescil etmediklerinden yabancı müşterileri satış akitlerinde, ancak veresiye yapılan akitlerde tesbit edebiliyoruz. Fakat İranlı veya Arap ya da Frenk müşteriyi azatlık, mükâtebe ve benzer kayıtlarda teşhis edebiliyoruz. «Murûr tezkereleri»nden, boşanma kayıtlarından da ek olarak bunu öğrenebildiğimiz gibi politik mülâhazalarla konulan ihraç yasakları da ülke sınırları dışında esir ihracı hakkında fikir edinmek mümkün oluyor.

İran'a doğru esir ihracı çoğunlukla münferit olaylar gibi görünüyor. Bu taraftan yapılan esir ithalâtı da bu şekilde idi. Memleketine dönen İranlı dönüş için beraberinde götürdüğü emtia yanında ayrıca işine geldiği takdirde köle de alıyordu. Ticaretleri için Bursa'da ikâmetleri sırasında kul ve özellikle cariye alanları çok oluyordu. Kimilerinin bu cariyelerden çocukları doğuyor ve neticede cariyeleriyle evlenenleri oluyordu.

İranlı, Hintli emirler şarkıcı, rakkase ve haremeleri için cariye siparişlerini Bursa'dan temin ediyorlardı. Yukarıda başka bir münasebetle sözünü ettiğimiz Hâce Gâvân'nın damadı Kazvinli Emir İshak bin Emir Abdülcabbar 1479'da Şâhî adında Çengi ve şarkıcı olduğu anlaşılan bir cariye satın almıştı. Şarkıcı cariyeler yetiştirip satan Mü'min Çelebi oğlu Hacı Halil'e bedelini üç taksitle vekilleri aracılığıyla ödemişti. Şâhî'nin değeri 11.000 akçe idi.⁽⁵⁴⁾

Bursa'da 1490 yılı Mayısında ölen Horasanlı Kamber Ali bin Hasan'ın Tokat'ta bulunan Tebriz'li Emircân bin Seyfüddin'de Hümâyün adında bir şarkıcı cariye bedelinden 9.500 akçe alacağını, terekesine vasi olarak atanan azatlı cariyesi Selver, tahsil için «nakl-i şehâdet»le Tokat'a bir vekil gönderdi.⁽⁵⁵⁾

1489'da Ali bin Süleyman nezdinde, Tuti adında, Arnavut cariyesini emânet olarak bırakan Şirvanlı tacir Zeynülâbidin bin Keykübâd, sonradan bu cariyesini vekili Şirvanlı Hâce Cafer aracılığıyla memleketine getirtiyordu.⁽⁵⁶⁾

Bursa'da, Taraklu Derviş zâviyesinde ölen İranlı Hâce Abdürrahim bin Hâce Abdurrahman Tebrize yakın Sultaniye'dendi. Ölümünden evvel Bosnalı Şirmed ve Arnavud Veysi adında iki kölesini azâd etti.⁽⁵⁷⁾ Derviş Hüseyin bin Şemsuddin, Kirmanlıydı, hayatta Hüseyin adında Bosnalı bir kulunu azat etti.⁽⁵⁸⁾ Hacı Ali bin Mehmed ise Geylanlı idi. Ölümünde azâd olsun diye Yusuf adındaki Çerkes kulunu mukayyed olarak tedbir etti.⁽⁵⁹⁾

Geylanlı Mesud bin Hacı, Bursa'dan yurduna dönerken Cansûz adında bir Çerkes cariye götürüyordu. Cansûz bunun nikâhli azadlısıydı. Yolda kimse karışmasın diye Bursa kadısından «mürûr tezkeresi» almıştı.⁽⁶⁰⁾

Buna karşılık Dâmgân'dan Hâce Hüseyin zevcesi Şehnûvâz'ı⁽⁶¹⁾ Mâzenderân'dan Seydi İzzeddinü'l-Hüseyinî 1473'te Tuti'

yi⁽⁶²⁾, 1485'te Şamaki'dan Emir Can bin İsmail de İncü'yü,⁽⁶³⁾ Şirvanlı İbrahim bin Hâce Kemâl da 1489 da Tuti'yi⁽⁶⁴⁾ boşadılar. Kadınlar aslında cariye idiler. Babalarının adları Abdullah diye anıldıktan başka kimin azadlısı oldukları bazen gösterilmiştir.

İran'a bu tektük olarak sicillere yansıyan köle ihracına karşılık Mısır'a, memlûklere olan ihtiyaçtan dolayı, topluca esir gittiği tesbit edilebilmiştir. Ancak buna dâir haberler de sicillerde fazla değildir. Fakat Osmanlı ve Memlûk sultanlıkları arasında Cem'in Mısır'a ilticasından sonra gittikçe gerginleşen siyasi hava savaşa dönüştükten sonra II. Bayezid'in Mısır'ın askerî gücünü besliyecek esir ticaretini yasaklama cihetine gittiği görülüyor. Osmanlılar, Mısır'a İran üzerinden köle sevkinin de mümkün olduğunu görerek bu münasebetle İran'a da köle ihracına yasak koyarak bunu engellemek istemişti. Artık taşra kasaba halkından köle alan kimse kölesini memleketine alıp gittiğinde, bunu İran veya Mısır'a götürmeyeceğini taahhüd ediyor ve götürüp sattığı takdirde kendisini getirip mahkemeye teslim edecek bir kefil göstermek zorunda kalıyordu. 16 Şubat 1485, bu yasağın şiddetlendirildiği ilk günlerde «... Mustafa bin el-Hac Mehmed Mahrüse-i Bursa'dan bir buğday enlu elâ göz-lü... Bosna asıllu Hamza nâm oğlan satun alub Konya'ya müteveccih oldı. Mezbûr Mustafa'nın nefesine Bursa'da Elmalık mahallesinden Turdı bin el-Hâc İlyas nâm kimesne kefil oldu ki Arab'a ve Acem'e alub gitmiye.»⁽⁶⁵⁾ 4 A ve 5 A numaralı kadı sicillerinde benzer kefâletin pek çok örnekleri vardır. Aynı yasakların H. 894 yılına kadar devam etmesi lâzım geliyordu, fakat bunun gibi kefâletler 7 A numaralı bu tarihe ait sicilde yoktur. H. 894, M. 1489 yılında İbn-i İyas, Sadrazam Davud Paşa'dan Memlûk Sultanı'na bir elçi gelip İstanbul'a barış konuşmaları için elçi göndermelerini istediğinde memlûk Sultanı Kayıtbay'ın, Bayezid için; «Önce memlûk tüccarını serbest bırakır ve aldığı kalelerin anahtarlarını geri gönderir sonra barış konusunda yarar elçi göndeririz» diye cevap verdiğini nakleder.⁽⁶⁶⁾ Buna göre köle ihracına karşı olan ambargonun en azından 1489 yılına kadar sürmüş olması lâzımdır.

1485-86 da Bursa'dan doğu'ya giden, beraberinde köle götür-en herkim olursa, aşağıdaki Tablo'daki örneklerden anlaşılacağı gibi, bu kölesini Arab memleketine götürmeyeceğine dâir Bursa'lı yerli bir kefil göstermek zorunda bırakılıyordu. Kefilin ma-

**Kölelerini Arab'a, veya Acem'e Götürmeyeceğine, Satmıyacağına
Dair Kefil Verme Zorunda Kalan Satın Alıcıları**

	Sahibi	Gittiği Memleketi	Kefili (Mahallesi)	Köle	Milliyeti	Ambargolu M	
						Ülke	Vrk.
1485	889 4 A						
16.II	Mustafa b. Mehmed Bursalı,	Konya	Turdı b. İlyas (Elmalık)	Hamza	Bosna	B	284 a
22.XI	Mehmed b. Asılhân	Beğpazarı	Hoşkadem b.A. (Sivaslar)	1 Tuti	(—)	B	438 b
				2 Tuti	(—)	B	438 b
8.XII	İskender b. Halil	Ankara	Pir Mehmed b. Ya'kup, tellâl (Şehreküski)	Ferahnâz	Bosna	B	450 a
10.XII	Emre b. Osman	Konya	Ayvad b. İsmail, pazari (Câmî)	Şehdâne	Rus	B	450 a
11.XII	Musâ b. Memhed	Seydigâzi	Emrullah b. İsmail, taftai (Fazlullah)	Kadem, Kızı, oğlu	(—)	B	451 a
1485	890 4 A						
1.I	Şirmerd b.A. (Ishakfakiyh)	Ankara	Bazeyid b. Mezid, bakkal	Gülşâh	Arnavud	B	467 a
1486	891 5 A						
25.I	Pir Memhed b. Yusuf, tâ-cir-i seffâr	Tokat	Mustafa b. Mehmed, hancı (Reyhan)	Tuti	Bosna	B	25 a
2.II	'Musa b. İlyas	Ayaş	Yusuf b. İbrahim, (Eşrefler)	Şehnuvaz	Çerkez	B	22 a
2.III	'Nusret b. Hızır'	Ankara	Seydi Halil, (nezkebi) (İmâret-i Sultan)	Nefise	Arnavud	B	22 a
4.II	Musa b. Sevindük	Konya	'Mehmed b. Sinan, debbağ (Kara Yakup)	1 Dilber 2 Gülşâh	(—)	B	23 a
5.III	Devletşâh b. Selim	Niğde	İbrahim b. Ali, hayyat (Hacıkoçı)	Cansüz	Çerkez	B	32 b
6.III	Gâzi b. Hüseyin	Ankara	İshak b. Emir, muhızır	Sofya	(—)	B	33 b
4.IV	Veysi b. Muslihuiddin	Ankara	Hacı Mehmed b. Durmuş Cebeci (Tuzpazarı)	Şehnuvaz	Abkaziye	B	71 b
30.VI	Ya'kup b. İshak, sofi	(—)	Menteşe, bakkal (Şehre küski)	Tuti	Bosna	B	124 a
17.X	Berhordar b. Lutfullah	Yalvaç	Ali b. İsmail (İbnienbiya)	Canbu	Çerkes	B	194 b
Kısaltma : M, Acam ; B, Arab ; Hacı ; b. bin, (—) bilgi yok.							

hale a_u belirtilmesine özen gösterilmiştir. Oysa 1479'da meselâ, Mısır'a köle gitmesi hiç bir sorun teşkil etmiyordu. 30 Eylül 1479 Kayseriye'li Ahi bin Ahi Çelebi bin Ahi Mehmed, Hâce Abdülkerim bin Ayaz bin Abdullah'tan, ki bu zât daha evvel bahsi geçen Hâce Gâvan'ın azadlılarından, bedeli bir buçuk ay sonra ödenmek üzere 170 eşrefi altuna 3 çerkes köle almıştı.⁽⁶⁷⁾ Hama nâibi (valisi) Karaca Bey'in azadlılarından Pir Veli ise, Kayseriyeli Yusuf bin Cevde حود ه 'den Santibeg ve Kanibeg adında iki Çerkes köle ve İstanbul'lu Mehmed bin Hamza Fakıyh'tan bir cariye almıştı. Kulların 50 gün vadede ödenecek bedelleri 3450, cariyenin ise 1.500 dirhem (akçe) idi.⁽⁶⁸⁾ Buna karşılık Hâce Muslihuddin Mustafa bin Hâce Mahmud ki, Hacı Paşa Çelebi diye şöret yapmıştır, memluk Sultanlığına memluk sağlıyan bir «celban» taciri görünüyor. Bu zât Hâce Müslihuddin Mustafa bin Hacı İbrahim'den 1454 eşrefi altın karşılığında 15 nefer Çerkes gulam ve bir defasında da 240 eşrefi altın karşılığında 3 Çerkes gulam daha satın almıştır. Alım, birincisinde 15 ay, ikincisinde 2 yıl vadeli idi. Bunun dışında ayrıca gene vade ile Karabiber (450 eşrefi tutarında) ve sof (190 eşrefi tutarında) satın almıştır. Tabiatıyla bunlar da vadeli idi.⁽⁶⁹⁾

Venedikli Kölelerin Serbest Bırakılması

Memlûk sultanlığı ile savaş bu ülkeye köle ihracını tehlikeye düşürürken 1482 de Venedik ile barış anlaşması yapılması, bu anlaşma tarihinden sonra esir edilen Osmanlı ülkesinde köle diye satılan Venedik uyruklu halkın tahliyesi ve memleketlerine iadesi ile sonuçlanmıştır. Doğal olarak birkaç kere el değiştiren esirlerin son sahipleri satın aldıkları kimselere açtıkları, semen ile rucû davaları hayli uğraştırmıştı :

24.V.1484 tarihini taşıyan ve bu hususta açılan bulduğumuz en eski dava İstanbul'da açılmıştı. Buğday tenli, elâ gözlü, açık kaşlı, orta boylu kâfir Jani b. Bartelemeo adındaki, Venedik'e bağlı دیرانیه halkından kölesinin barıştan sonra esir edilip satıldığı anlaşılan zilyet Hızır b. Ahmet İstanbul kadılığında aldığı bir **nakl-i şehâdet** ile, bu kölesini satın aldığı Bursa'lı Satılmış b. Ahmed'ten bedelini tahsil etmesi üzerine bu da buna dayanarak Bursa kadılığında bir **nakl-i şehâdet** alarak satıcısı Ipsala kadılığında bulunan zerbülî (bir çeşit ayakbağı imalât-

çı ve satıcısı) Hacı Hüseyin b. Ece'ye ödediği 1.600 akçe ile rucu etmiştir.⁽⁷⁰⁾ 4-A numaralı sicilde bunun gibi aynı sebeplerle açılan daha 7 semen ile rucu davası vardır.

Bursa'da satılmış Venedik uyruklu kölelerin toplanması ve İstanbul'a götürülmesi işi ile Ali isminde bir padişah kulu (yeniçeri) görevlendirilmişti. Köle sahipleri rucu davası açmadan önce kölelerin gerçekten barıştan sonra esir alınıp satıldıkları tesbiti sonuçlanıncaya kadar beklerken, durumu izlemek ve böyle olmadıkları takdirde bu köleleri sahiplerine getirmek üzere bunların, vekil atayıp İstanbul'a gönderdikleri görülüyor :

Bursa'nın Sivaslar mahallesinden Hacı Mahmud oğlu Mehmed, cariyesi Mariye ile bunun oğlu Süleyman'ı ve Alaca Mes-cid mahallesinden Hacı Doğan azadlısı Ahmed kulu Hüseyin'i barıştan sonra esir edilip satılan bir Venedik uyruğu olmadıkları takdirde geri getirmek üzere Hasan oğlu Mehmed'i vekil atamışlardır.⁽⁷¹⁾ 4-A numaralı sicilde buna benzer daha üç vekâlet tesbit ettik.

Fidye

Sicillerde itak belki de mükâtebe şeklinde, hatta satış şeklinde tesbit edilen bazı kayıtların gerçekte bir **fidye** sorunu gibi ele alınması lâzım gelir. Fakat sorunu burada bu haliyle almıyacağız. Ancak bir taraftan köle ihracına yasak konurken bir yandan başka ulusun kölelerini tahliye ederken Osmanlıların hep mütecaviz durumda olmadıkları ve savaştıkları ulusların aynı metodları Osmanlı uyruklarına uyguladıkları örneğini iki fidye davasıyla göstermeye çalışacağız.

14 Ocak 1466 yılında, «küffâr» elinde esir **Hacı Murad azadlısı Ahmed**, kendisini kurtarmak üzere, Kasap Hacı Ali oğlu İlyas'ta emânet bulunan 20 efloriyen efrençiyen» (Venedik dukası) ile 260 dirhem (akçe) parasını tahsil ve bununla kendisini satın almaya Hacı Sinan azadlısı Karagöz'ü vekil atamış olduğuna Bursa kadısı huzurunda şehâdet.⁽⁷²⁾

3 Eylül 1485'te ise, iki tanık, Hacı Hasan b. Mehmed'in, şimdi Sakız'da ikâmet eden aslen Sakız'lı Meko b. Adastı

مکو بن اداستی 'dan 64 «efloriyyen effrençiyen» karşılığında kendi nefsinin satın aldığı beyan ettiklerini Tire kadısına bildirilmiştir.⁽⁷³⁾

C — Gayri Müslimlerin Köleleri

Köle çalıştırmak, Osmanlılarda müslümanlara mahsus bir imtiyaz değildi. Müslüman olmıyanlar, Osmanlı veya yabancı uyruğu olsun, köle edinebiliyorlardı. Şu var ki bunlar müslüman köle kullanamazdı. Müslüman kölelerini veya islamiyeti kabul edenleri müslümanlara satmak veya azad etmek zorunda tutuldukları olmuştur. Fakat şimdiki araştırmanın yapıldığı kadı sicillerinde benzer bir uygulamanın kaydı bulunmadı.

Köle sahibi olabilen gayrimüslim, mülkiyet haklarına dayanarak köleleri üzerinde gereken tasarruflarda bulunabiliyor ve istediğinde bir müslümanın yaptığı gibi kölesiyle herhangi bir mukavele yapabiliyor, azad edebiliyor veya mükâtebe yapabiliyordu. Fakat şimdiki halde bilinen mevcut en eski Bursa şerriye sicili olan 199 A numaralı sicilin ilk bölümünü teşkil eden 1466 yılının ilk yarısına ait sicilden gayrisinde gayri müslimlerin itak veya mükâtebe kayıtları bulunamadı. Bu sicilde :

Frenk, dolayısıyla yabancı gayri müslimlerden iki kişinin köle satın aldıkları ve birisinin kölesini azat ettiğinin hüccetleri vardır. Bu hüccetlerden anlaşılıyor ki 12 Mart 1466 da frenk Yori b. Riko *يورى بن ريكو*, 1.650 akçeye İbrahim b. Hasan'dan Istefen adında frenk bir köle⁽⁷⁴⁾ ve 14 Mayıs'ta da Maynar b. Saint-Cevan *ميناى بن سـحـوان* adında bir diğer frenk 1400 akçeye Mahmud b. Namaz'dan Batişto (Babtiste) *بطاشـتو* adında bir diğer frenk köle satın almışlar.⁽⁷⁵⁾ Frenk Kero b. Melekon ise Ofenia *اوفنيا* adında Rum cariyesini 9 Temmuz 1466 da azad etmiştir.⁽⁷⁶⁾

Baba adından Ermeni olduğu anlaşılan Vasunkdur *واسنقدور*, b. Sarkis 1 Haziran'da Yelena *يلنه* adında Laz (Sırp) cariyesini azad etmiştir.⁽⁷⁷⁾ Bu 1466 yılına ait olan sicilde gayri müslim olarak benzer tasarruflarda bulunanların hepsinin Rum olduğu anlaşılıyor. Bunların azat ettikleri veya mükâtebe yaptıkları kö-

lelerinin milliyet ve sayıları aşağıdadır. Tablodaki köle sayısı efendilerinin sayısından 2 fazladır. Zira iki kişi ikişer kölesini azad etmişlerdir.

Kölelerin Milliyetleri	Mükâtebeden		
	Azat	Azat	Mükâteb
Rum	7	13	7
Arnavud	—	—	1
Bulgar	—	1	1
Macar	—	1	—

Rumların çokluk teşkil etmeleri herhalde İstanbul'un yakın tarihte yapılan fethi ile ilgilidir.

Köle hukuku ile ilgili konularda gayri müslimler için **tedbir** ve **müstevlide** durumu olmayabilir, düşünülmiyebilir. Ama kaçkın, acz, hürriyet davası ve bunların doğal sonuçlarından dolayı kölenin kıymeti ile rucu davaları mümkün olabilir. Fakat bu ne 199-A numaralı sicilin 1456-1466 yılına ait davaları içinde ne de başka sicillerde gayri müslimlerin bu konuda açılmış davaları görülmedi. Aslında sair sicillerde gayr-i müslimlerin köleleri ile herhangi bir davalarına ait bir kayıt bulunamadı. Azat ve mükâtebe kayıtlarının dahi sonraki senelere ait sicillerde bulunmayışı gayr-i müslimlere köle aldırılmadığından, yahut bu gibi mukaveleler yapmadıklarından ya da Bursa'da gayr-i müslim kalmadığından değildir. Zira Bursa'da hem azınlık Rum ve Yahudi, hem de yabancı frenkler vardı. Bunların köleleri olduğu, bunlara satılan kölelerin satışı üzerinden tahsil edilen 6 frengi flori (ducat) tutarında ayrı bir mükataa oluşturan bir resimden anlaşılmaktadır. Bu takdirde azınlıkların esirleri ile azat veya mükâtebe işlemleri için nasıl bir yol seçildiği ve bunun doğal sonuçlarının ne olduğu kestirilememektedir. Müslüman olan veya olmayın bir efendinin azatlısının yer değiştirmesi halinde kaçkın diye takibata uğramamaları yoldan alkonup tutuklanmamaları için ellerinde **itaknâmeleri** veya kadırlardan **mürûr tezkereleri** gerekiyordu.

Küffâra Satılan Esirler Resmi Mükataası

1485'te, bir gayri müslim bir esir satın aldığı zaman 6 frengi flori (ducat) resim ödüyordu. Bu resmin tahsili işi Azrail bin

Elyakim adında yahudi bir mültezimin uhdesinde idi. Ama bu mükataanın iltizam bedeli hakkında kayıt bulunamadı. Mültezim Şubat 1485'te Hasan b. Abdullah adında birini, resmin tahsil hususunda kendine vekil atadı.⁽⁷⁸⁾ Bu resmin tahsili dolayısıyla :

6 Şubat 1485'te İstanbul'lu Ermeni Yusuf b. Tanrıvermiş'in 2.600 akçeye Hacı İbrahim azatlısı Hasan'dan buğday renkli kara gözlü açık kaşlı orta boylu **نیچسور** adında bir Çerkes cariye satın aldığıında **Küffâra satılan esirler resmi** olarak 6 frengi flori ödedi.⁽⁷⁹⁾

10-II.1485'te Yahudi Elyakim b. İsmail, mükataa âmilinin kendisinden satın aldığı **سنويك** adındaki Çerkes cariyesinin bedeli için 3.000 akçe ve resim için 6 frengi flori ödedi.⁽⁸⁰⁾

21.III.1486 da ise Yahudi Yakub b. **كوكوز** ve Âşir b. Gerşon **كرشون** adında Yahudi iki ortak satın aldıkları 12 baş esirin resmi için 72 frengi flori ödediler.⁽⁸¹⁾

Bu resmin, pençik ve kethüdalık âdetinden ayrı olarak alınıp alınmadığı da açık bir kayıt bulunmasına bağlıdır.

Bursa'da Azatlı ve Köle Nüfusu Tahminleri

Vergi ve sayım defterleri vergilerine göre Bursa'nın nüfusu şöyle bir gelişme kaydetmiştir :⁽⁸²⁾

	1487		1522		1595 - 1603	
	Hâne	Mücerred	Hâne	Mücerred	Hâne	Mücerred
Müslüman	—	6.004	1.799	12.097	59
Gebrân (Hiristiyan)	921	—	69	14	427	1
Yahudi	1	—	117	—	308	—
Yekûn	6.457	—	6.190	1.813	12.832	60

Bursa'nın bu üç sayımından, bizi, araştırmanın yapıldığı döneme rastlaması nedeni ile yalnız ilk iki sayım ilgilendirir. Ne yazık ki ilk sayıma ait 1487 tarihli ilk defterin baş kısmının eksikliğinden kentin 174 mahallesinden ancak 45 mahallesindeki nüfusu gösteren sayfeler kalmıştır. Bu 45 mahallede 92'si Gebr (Hiristiyan), biri Yahudi olmak üzere 2068 hâne ve 136 mücerred vardır. 6.457 hânelik şehir toplam nüfusunun aşağı yukarı üçte biridir. Bu

45 mahalle halkının isimlerini tetkik edince bazılarının atıyk (azatlı) oldukları, diğer bir kısmının atıyk kaydı olmadığı halde baba adı yerine Abdullah yazılıdır. 45 mahallede bu gibilerin toplam olarak 319 kişi olduğu tesbit edildi. 45 hânedeki müslüman olan olmiyan hane ve mücerred sayısı 2.289 olup azatlıların bu rakama oranı yaklaşık olarak % 15'tir. Tabiatıyla bu oran bütün mahalleler bakımından aynı değildir. Bazı mahallelerde bunun bir hayli altında diğer bazılarında ise bunun bir kaç katını bulmaktadır. Örnek olarak bazı Bursa mahallelerinin nüfusu ve bu nüfus içinde «Atıyk» ve «veled-i Abdullah» diye yazılı olanların miktarını verelim :

Mahalleler	Mevcut		Veled-i
	Nüfus	Atıyk	Abdullah
Hazret-i Emir	262	26	—
Hacı Halife (Hâce Bahşayış)	16	3	—
Şiblizâde	41	6	2
İmâret-i Sultaniyye	161	10	5
İncügez (Mescid-i Kutbuddin)	48	1	6
Babazâkir	71	6	—
Yerkapu	63	3	12
Dâye Hâtûn	101	—	23
Şeyh Paşa	50	—	18
Karaşeyh	50	9	—
Hamza Boğ	60	—	19

Şehrin, anlaşıldığına göre, daha itibarlı mahallelerinde azatlılar ancak % 10 civarında bir çoğunluk teşkil ederken, daha mütevazı mahallelerde bunların oranı % 40'ın üstüne çıkmaktadır.

Şehir nüfusunun içinde azatlıların bu oranını, kadı sicillerinden, özellikle tereke defterleri verileriyle kontrol edebiliriz. Tablo VIII de 10-A ve 165-A numaralı Bursa mahkemesinin miras paylaştırmaya ait tereke defterlerine göre 1492-1493 ve 1501-1503 yıllarında terekeleri mahkemelerce paylaşdırılan ölüer arasında hür asıllı ve azatlıların cinsiyeti ve miktarı şöyledir :

Yıllar	Hür Asıllı			Azatlı			Genel Toplam
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	
1492-1493	218	115	333	62	104	166	499
1501-1503	253	238	481	110	107	217	698

Görülüyor ki, azatlı ölüm sayısı, hür asıllıların ölüm sayısının yarısı kadardır. Bu da genel ölüm sayısı için azatlıların 1/3 oranında olduğunu gösteriyor. Oysa ki sayım defterinde mevcut mahalleler içinde ancak % 15 oranında azatlı sayabildik. Yani, tereke defterlerinde bulunan azatlılar, Sayım defterlerinde bulunanların iki katı kadardır. Sayım defterinde eksik bulunan mahalleler, fakir mahalleleri olduğu takdirde belki azatlı oranı yükselbilirdi. Ayrıca, sayım defterinde birçok kimsenin baba adları yazılmamıştır. Durumu belli olmıyan bu kişilerin hesaba katılması sonucu etkileyebilecek seviyededir. Sonra, sayıma tâbi kimseler devlete vergi verebilecek durumda olan ve Aile reisi diyebileceğimiz kimselerdi. Bunlar defterde hâne diye kaydediliyordu. Kazanca gücü olduğu varsayılan erkek nüfus ise, bekâr anlamına gelen **mücerred** diye sayılıyordu. Kadınların, dul olup kocalarının işletmesini üzerlerine aldıkları takdirde onlar da **bive** diye kaydediliyordu. Halbuki ek I-VII Tablolarda azatlı zümresine her yıl katılan kadınların sayısı erkeklerinkinden daha çok yüksek bulunuyordu. Buna rağmen hür veya köle asıllı olsun erkeklerde ölüm nisbeti, yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi, kadınlarınkinden daha yüksektir.

Azatlıkları ile birlikte, kölelerle hür insanlar arasındaki sosyal engeller ortadan kalkıyordu. Azatlının, kölelikten kalma taşıdığı tek hâtıra, babasının yerini alan **Abdullah** adıdır. Fakat, bu hâtırayı çocukları yaşatmıyorlardı. Bu itibarla azatlı miktarı, köle asıldan gelenlerin miktarının çok altında olması icab eder. Azatlısının, velâyet hakkına dayanarak, **usûbet-i sebebiyye** sıfatıyla varisleri arasına giren eski efendisi, artık bu hakka dayanarak çocuklarının da varisi olmuyordu.

Bursa'nın birinci sayımında tesbit edilen azatlıların kütle içindeki oranı, tereke defterleri dolayısıyla azatlı ve hür asıllıların ölüm oranına göre düşük çıktığı gibi, kadı sicillerinden derlediğimiz azatlık kayıtlarıyla karşılaştırılınca da gene düşük bulunuyor. Zira 1487 sayımından üç yıl öncesine ait 4-A numaralı sicilden derlenen azat kayıtlarına göre 1484'te bu münasebetle hür insanlar kategorisine, kölelerden 426 kişi katılmıştır. Ayrıca bu yıl **tedbir** veya **mükâtebe** sonucu azat olma sırasını

bekliyen 226 kişi vardı. Ek I-VII Tablolarda anket yapılan defterler sonuçlarına göre bu defterlerin ait oldukları tarihlerde fiilen azat olanlarla azat olmayı bekliyenlerin sayıları şöyle idi :

Yıllar	Tablo	Toplam Köleler	Satış Miktarı	Azat Olanlar	Azatlığını Bekliyenler
1455 - 1456	I	562	40	346	152
1465 - 1466	II	215	42	110	63
1472	III	170	36	63	58
1478 - 1479	IV	134	31	57	37
1484	V	779	111	426	226
1489	VI	654	103	301	208
1512 - 1513	VIII	514	58	287	105

Fakat, tabiatıyla bu azatlı sayısı içinde sayımlara dahil edilmiyen kadınların sayısı oldukça yüksektir, V. Tablodaki 426 azatlı içinde erkekler ancak 187 kadardı. Gerisi kadındı. Diğer tablodaki veriler bundan pek farklı değildir.

Sayım defteri verilerine göre, şehrin nüfusu içinde azatlılar % 15, Tereke defterleri ve sair sicillerin verilerine göre % 30 civarında idi. Acaba fiilen köle durumunda olanların oranı ne kardı? Miktarı tahmin edilebilir miydi?

Yukarıda, **esir pazarı kethudahlığı âdeti** üzerinde durulurken şehirde satılması muhtemel köle miktarı üzerinde tahminler yürütmüştük. Şu var ki, satılan esirlerin hepsinin şehirde kalması sözkonusu değildi. Sonra bunların sayısı azatlık müesseseleri ve ölüm dolayısıyla süreli bir şekilde değişirdi. Bununla birlikte şehirde her zaman için belli sayıda kölenin yaşamış olması icab ediyordu. Daha açık bir deyimle ölüm azatlık ve dışarıya gidenlerle hariçten gelenlerin oluşturduğu ortalama istikrarlı bir köle miktarı bulunması lâzım gelir. Bu miktarı belli bir takım verilerden hareketle hesaplayabiliriz. Daha evvel sözünü ettiğimiz tereke defterleri bu konuda yardımcı olabilir. Bu defterlerde, mirasçılar arasında paylaştırılan terekeler içinde, köle olanların sayısı ve hepsinde bulunan kölelerin miktarı böyle bir tahmine temel olarak seçilebilir. Bu iki tereke defterinde köle bulunan terekeler ve bu terekelerdeki köle sayısı şöyle idi :

Yıllar	Tereke Sayısı	Köle Bulunan	Köle Sayısı		Toplam
			Erkek	Kadın	
1492 - 1493	500	56	68	40	108
1501 - 1502	700	95	106	63	169

1492 - 1493 yılı sonuçlarına göre, ölen 500 kişiden 56 sının yani % 11'nin, ve 1501-1502 de 700 kişiden 95'inin, yani % 13'ünün kölesi vardı. Bu 56 ve 95 kişinin ise toplam olarak sırasıyla 108 ve 169 kölesi (müdebber, mükâteb dahil) vardı. Bu takdirde birinci durumda 500 kişiye 108 yani yaklaşık olarak birinci durumda her beş kişi için ve ikinci durumda da her 4 kişi (hür veya azatlı) için birer esir düşüyordu. Bursa'nın birinci ve ikinci sayımlarında şehir nüfusu aşağı yukarı aynı düzeyde kaldığına bakılarak bu iki rakamdan herhangi birisini şehrin nüfusu diye kabul edebiliriz. Birinci sayıma göre şehrin nüfusu 6.457 hane idi. Bir hane beş kişi hesabıyla beşle çarpıp ve tekrar, beş kişiye bir köle isabet ettiği için, köle sayısını bulmak üzere beşle bölersek, şehirde 6.457 köle olması gerekirdi. 1501-1502 verilerine göre hesap edecek olursak bu rakamı 5 ile çarpıp 4 ile bölmek lazımdır. O takdirde köle sayısı 8.071 kişi olarak tahmin edilir.

Köle bulunan terekelerde bazen birden fazla köle bulunuyordu. Onun için terekelerdeki köle sayısı, içinde köle bulunan tereke sayısından fazla çıkmaktadır. Kölesi olmak başlı başına bir sorun. Köle sahibi olmak için buna ihtiyacı olmak ve ayrıca gücü olmak lazımdır. Onun için beşyüz kişiden ancak 56 veya ikinci durumda olduğu gibi 700 kişide ancak 95'i köle sahibi olmak şans ve olanağına erişebiliyordu. Gerçi her yıl Bursa'da binlerce köle satılıyordu. Kimi kimseler onbeş kölesini birden **tedbir** edebiliyordu. Ama büyük çoğunluk köle sahibi olanaklarına erişmek düzeyinde değildi. Kölenin değeri ve hiç olmazsa iş gücünü aynı düzeyde tutabilme masraflarının altından olur olmaz kişi kalkamazdı. Acaba kölenin ekonomik değeri neydi :

IV. KÖLENİN EKONOMİK DEĞERİ

Kölenin fiyatı birçok faktörün etkisine bağlıydı. Fiyatın teşekkülünde tabiatıyla piyasanın arz ve talep kanunlarının da etkisi vardı.

Kölenin, örneğin, tedarik edildiği, sağlandığı yerdeki değeri, sürüm piyasasındaki değerinin altındadır. Böyle olmasaydı, köle ticareti diye bir şey olmazdı.

Kölenin bolluğunu hazırlayan, savaş veya daha başka bir olay sonucu esir fiyatları, bu esirleri alan savaşçılar elinde

iken çok düşüktü. Esirler, sürüm piyasalarında tüccar eline geçtikçe, her seferinde fiyatları yükseliyordu. Fiyatlarına devlete verilen gümrükler, resimler biniyordu. Müstahsil savaşı, ithalâtçı, sürüm piyasalarındaki toptancı eliyle müşterileri eline gidecek köleler son aşamada bir seçime tabi tutuluyor ve kabiliyetli olanları bir eğitimden geçirilerek, çengi, rakkase... gibi istisnai bir meta olarak ölçüye gelmiyen fiyatlarla satılıyordu.

Sürüm piyasasında kölenin fiyatı, yaşı, cinsiyeti, kadınlar bakımından güzellik, erkekler bakımından fizik güç, hüner ve kabiliyete göre değişiyordu. Ama köle olarak yararlanılan bir esirin değeri, mükâtebe veya azatlığı için biçilen değeri daha değişik bazı faktörlere dayanır. Kaçma eğilimi, **kaçkın** kölenin fiyatını düşüren bir faktör olarak görünüyor. Zira köle almak bir çeşit yatırım ise, kaçkın köle için yapılan yatırım çok rizikolu bir yatırım oluyordu. Fakat savaş esirleri içinde köle olarak satılacak yerde fidye karşılığında salıverilmesi daha kârlı olanlar vardı. Mağlup tarafın ileri gelenleri bu durumda idi. Bunların hürriyetleri karşılığında ödeyebilecek **fidye**, esir fiyatıyla ölçülemez.

Çocuk yaştaki esirler en ucuz esirler oluyordu. Örneklerimiz bol değildir. 18 Şubat 1466'da bir küçük oğlan esir 400 akçeye satılmıştı,⁽⁸³⁾ 1484 te 550 akçeye satılan Kasım'ın da bir çocuk olması muhtemeldir.⁽⁸⁴⁾ Fakat daha küçük esirler genellikle anneleriyle beraber satılıyordu.

Fiyatı aşağı yukarı, bir çocuk fiyatı civarında teşekkül eden ve nâdiren 1.000 akçeyi geçen köle kaçkın köledir. Kaçkın köle tutan kimse, bunu **yavacı veya beytûmalcılara** teslim ediyordu. Bunun için 20 akçe tutarında bir **müjde** (Muştuluk) bahşisi alıyordu. Yavacı, örfle tayin edilmiş belli bir süre için köleyi saklar ve kadılarca günlük nafaka takdir ettirirlerdi. Sahipleri ortaya çıkıp kölelerin kendilerine aidiyetini isbât edince, yavacı bunlardan kölenin kaçtığı mesâfe ile orantılı bir muştuluk alırdı. Bir günlük mesafeden kaçmış bir köle için 30 akçe, iki günlük mesafeden kaçmış bir köle için 60, üç günlük mesafeden kaçmış köle için doksan akçe fakat daha fazla bir mesafe için en çok yüz akçe ve buna ek olarak takdir edilen nafaka ile ilk ödediği muştuluğu tahsil ederdi ki, sonradan bu muştuluğun yavacıya ait olması kararlaştırıldı.⁽⁸⁵⁾ Örfi süresi dolup sahibi çıkmayan

köle açık artırmaya konur, üç gün süre ile pazarda tellâl gezdirir ve en yüksek fiyatı teklif edene satarlardı. Satış bedeli bir müddet daha saklanır ve sahibi çıkmadığı takdirde hazineye mal edilirdi. Kaçma eğilimi normal olarak erkeklerde daha kuvvetliydi. 1456'da 400, 850 ve 930 akçeye kaçkun kul satılmıştır.⁽⁸⁶⁾ 5.XII, 1478 de yavacı tarafından 870 akçeye satılan kaçkun kul Bosnalı Yusuf sahibi ortaya çıkıp teşhis ettiği zaman beş el değiştirmiş bulunuyor ve son alıcısı onu 1.150 akçeye satın almış bulunuyordu.⁽⁸⁷⁾ Anlaşıyor ki bu şekilde bir el değiştirince kölenin kaçkun olduğu kestirilemiyor ve fiyatı normal piyasa fiyatı düzeyine doğru yükseliyordu.

Normal bir köle, değerini düşürecek ve iadesini mümkün kılacak bazı ayıpları olmadığı takdirde, fizik güçlerine göre ve kadınlar bakımından ayrıca fizik güzelliklerine göre 1.500 ilâ 5.000 akçe arasında değişen bir fiyat üzerinden satılıyordu. Kadın kölelerin rakkase, şarkıcı oluşu fiyatlarını, akçe ile ifade edildiği zaman, 6.500 akçeden 10.000 akçeye kadar ve altınla ifade edildiği zaman 175 altından 250 eşrefi altuna kadar yükseltebiliyordu. 18.000 akçelik bir borç için teminat olarak rehin ediliyordu. Bu gibi cariyeye satıcıları arasında görülen Hacı Halil b. Mümin, 1479 - 1484 yılları arasında bunların yetiştiricisi gibi görünüyor.⁽⁸⁸⁾ Ek olarak bu süre içinde satışı yapılan **muganniye** diye belirtilen cariyelerin satış listesi vardır. Bunlar dışında bu süre içinde satılmış başka şarkıcı cariyeler daha tesbit edildi ise de bunların müstakil olarak değerleri verilmemiştir. Bir kaç kul veya cariyeye ile toptan tek bir fiyatları verildiğinden listeye almadık. Bu gibi cariyeler iç veya dış piyasa saraylarına satılmıyorsa sahipleri tarafından çalıştırılıyor, düğünlerde şarkı söyletiliyor, oynatılıyor ve ücretlerini sahipleri topluyordu.

Satış fiyatı, normal olarak 1.500 akçe ile 5.000 akçe arasında değişen ve istisnai durumlarda 1.000 akçenin altında ve 10.000 akçeyi bulan kölenin değeri gayr-i menkul fiyatlarıyla karşılaştırılınca neden ancak belli bir gelir seviyesini aşan kimselerin köle sahibi olabildikleri ortaya çıkar.

Şarkıcı, Rakkasa Fiyatları

Tarih	Müşteri	Satıcı	Câriye	Fiatı	Kaynak
2.VII.1479	Sitti bt Hacı İvaz	Koyun Alisi, kapan âmili	Tuti, şarkıcı	7.260 akçe	3A/114 a
21.IX.1479	Emir İshak b. Abdülceb- bar, kazvini	Hacı Halil b. Mümin	Şâhi, şarkıcı, çengi	10.000 »	3A/158 a
1.IV.1484	Cemâl b. Ahmed, kasab, Ankara, Kıbrız köyü	Hacı Hasan b. Hacı Nas- rüddin attar, Bursa	(—), şarkıcı, aybi ile	8.000 »	4A/132 a
25.X.1485	İbrahim b.A. (Ozğur oğlu)	Mehmed Çelebi b. Şem- süddin, kûsifendi (koyuncu)	Hubi Arnavudiyye şarkıcı	6.000 »	4A/419 a
10.X.1486	Koduk Mahmud b. İvaz	Tâcüddin b. Sinan, hassa harc emini	Ferruhsâd, şarkıcı	7.100 »	5A/—
22.VII.1486	Hüseyin b. Halil, sofçı Mudurnu	Hacı Halil b. Mümin	Selçuk, şarkıcı ve sof bedeli	20.000 »	5A/138 b
19.VIII.1486	Hacı Mustafa b. Ahi, Acem Mudurnu'da ölen	Piri b. Seydi Ali	Ferruhsâd, rakkasa	10.000 »	5A/155 b
25.XI.1487	Hüseyin Ağa b. Halil	Hacı Ali b. Mehmed	Selçuk, Rakkase şarkıcı için rehin	18.000 »	5A/454
24.VII.1489	Hamza b. Mehmed	Hacı Mustafa b. İbrahim	Ferruhsâd, şarkıcı	10.000 akçe	7A/277 a
3.IX.1489	Ali, b. Enbiya, Karahisa- rısahip, nahhas	Cemâl zâde Hâce Mehmed	Ferruhsâd, şarkıcı	10.000 »	7A/302 b
26.IX.1489	Yakub b. Ramazan, nahhas	Sultan سلطان Ahmed b. Hac Mehmed	Hasna, şarkıcı	6.500 »	7A/380
20.II.1513	Lutfi b. Hasan, amâmevî (sarıkçı)	Mustafa b. Nebi	Servinâz Çerkes şarkıcı	184 eşrafi	20A/732
10.I.1512	Süleyman Çelebi b. Meh- med Ağa, Emir	Hâc Mehmed Çelebi b. Hâce Hasan	کلاه Arnavud şarkıcı	20.000 akçe	20A/134
4.II.1512	(Borç için satışa çıkarıl- mıştır.)	Ali b. Musa, tâcir, Tokati	Servinâz, Çerkes şarkıcı	250 eşrafi	20A/169
3.VI.1512	Hâce Mehmed b. Hâce Hasan, Cemâli	Kuş Hamza, nahhas, İs- tanbul Esir Hanı	Biri şarkıcı iki câriye	10.000 akçe	20A/341

Gayrimenkul Fiyatlarıyla Köle Fiyatlarının Karşılaştırılması

Şeriye sicillerinde gayr-i menkul alım-satımı, hibe ve vakfı, icar ve rehni kayıtları kabarık bir yekûn tutuyordu. Yaklaşık olarak bu çeşit davalar mevcut sicillerdeki davaların 1/4'i ile 1/5'i arasında değişiyordu. 1455-1456 yıllarının yedi aylık bölümüne ait sicil parçasındaki tahmini olarak tescil edilen 1.200 kadar davadan 284 ve 1465 Aralık - 1466 Şubat aylarına ait sicil parçasında ise mevcut 870 davanın 197 si ve 4-A numaralı sicilin 1484 yılı davalarının ki, miktarı 3.400 - 5.100 dava arasında değişir, 760 dava sı gayr-i menkul devir ve intikaline aittir. Biz 199-A numaralı sicilin bu tarihlere ait gayr-i menkul mülkle ilgili kayıtların tamamını ve 4-A numaralı sicilin yalnız Şubat ve Mart aylarına ait kayıtlarını üç ayrı tablo halinde ek olarak verdik. Bu tablolarda satış halinde satış bedeli, vakıf veya hibe halinde ise özel bir işaret kullandık. Aynı şekilde yıllık icar veya aylık kira el değiştiren taşınmaz mahiyetini; konut, arsa, dükkân, bağ, bahçe, mera dokumacılık yapılan konut ve daha başka hususların, fiyatın yanına konulan bir işaretle belirtilmesine çalışılmıştır. Yalnız, çoğu vakıf olan han, hamam kiralarını tabloda göstermedik. Buna karşılık taşınmazların fiyatını verdiğimizde alıcı veya satıcının özel durumunu gözönünde bulundurduk. Alıcı ve satıcının hür veya azatlı ve taraflardan birinin azatlı olduğuna göre gayri menkulle ilgili işlemleri dört ana grupta topladığımız gibi, tarafların cinsiyeti bakımından da ayrıca gurupladık. Tabloların meselâ ilk bölümü hür asıllı alıcı ve satıcılara ayrılmıştır. Alıcı ve satıcının erkek, her ikisinin kadın, satıcının kadın alıcının erkek ve tersine satıcının erkek ve alıcının kadın olduğu durumlarda her gurup için ayrı bir sütun açılmıştır. Bununla da yetinilmeyerek alım - satımın veya hibenin akrabalar arasında yapılması halinde bu akrabalık derecesi bir işaret ile de gösterilmiştir. Taraflar karı-koca oldukları takdirde rakam veya işaret < > şeklinde bir parantez arasına alınmıştır. Ayrıca, emlak alım satımı, bey'-i vefa durumunda olduğu gibi, bir faiz muamelesi mahiyetini taşıyordu bu da ayrıca belirtilmiştir.

Vefa yoluyla satış, aslında bir faizle borç muamelesidir. Paraya ihtiyacı olan taşınmaz mülkünü, istediği meblağı kendisine vermeye hazır olan kimseye bu meblağ karşılığında vefa kaydıyla —yani sonradan ödediği takdirde mülkünü aynı meblağ

karşılığında geri almak hakkını mahfuz tutarak— satıyordu. Devir ve teslim yapıldıktan sonra, satıcı, sattı mülkünü müşterisinden yıllık bir ücret karşılığında kiralyordu ki, bu kira bedeli borçlandığı ve karşılığında mülkünü sattığı meblağın faizidir. Vefa yoluyla yapılan satışları, 1465-66 ve 1484 yılına ait Tablolarda siyah rakamla gösterilmiştir. Kira ayrıca belirtilmiş ise yalnız kiraya ait rakam italik ve ana mal rakamı siyah olarak bırakılmıştır. Bu şekilde faiz yüzdesinin tayinini sağlamak amaç edinilmiştir. Tabloların incelenmesi ile bu yolda yapılan ikrazatta faiz haddinin % 10 veya % 20 olduğu görülmektedir.

Taşınmaz Fiyatları

Tablolar 40 yılı kapsıyan bir dönem için hazırlanmıştır. Biricinsi ile ikinci arasında 10, ikinci ile üçüncü arasında 20 yıl kadar fark vardır. Tetkik edildikleri zaman, tablolarda fiyatların büyük bir değişme göstermediği anlaşılır. 1.000 akçenin altında daima konut bulunmaktadır. Bu gibi konutların sayısı da az değildir. Azatlı mülkleri ile hür asıllı kimselerin mülkleri değer bakımından da büyük bir değişiklik göstermemektedirler. Azatlı olan insanların daha mütevazi evlerde barınmaları beklenirken, evlerinin kıymetlerine bakarak hür insanların evleriyle aşağı yukarı aynı düzeyde oldukları görülüyor. Bu, bir ev sahibi olabildikleri takdirde azatlıların günün alışlagelmiş evi oluyordu. Yahut toplum içinde azatlılar kadar, belki de onlardan daha fazla hür insanın aynı refah seviyesinde oldukları için olsa gerektir.

Konut ve işyeri gibi taşınmaz mülk fiyatları çoğunlukla 1.000 ilâ 2.000 akçe arasında değişiyordu. Tabiatıyla dâima beş bine kadar, azımsanmıyacak sayıda konut bulunuyordu. Daha yüksek değerdeki taşınmazların yüksek değerleri çoğu kere kaliteden çok, bir defada satılan mülkün içinde dükkân veya ev sayısının çokluğundan ileri geliyordu. 1484'te, Tabloda hür asıllı erkekler arasında satış sütununda görülen 43.000 akçe tutarındaki gayrimenkul bir değil 16 dükkânın fiyatı idi. 1455-1456 yılına ait Tablodaki aynı sütunda 17.000 akçeye satılan arsa, 1.000 akçenin altında kıymet ile satılan herhangi bir arsa büyüklüğünde olmasa gerek. Normal bir taşınmaz şu kırk sene müddet

1.000	1.000	4.700		
— ;	<1.000>	2.200		
6.000		40.000'		
700		1.000—		
v		1.600		
<.>				
1.400	300'	600	60,	1.200
3.000	—	5.000	30,	4.100
800	.	410	800	700
17.000a	[300]	900	2.100	7.000—
800	6.500a	580—	60,	1.000—
f 5	2.000	200	1.200	1.500
1.300	300	.	1.300	500—
1.200	1.800	3.000	6.150	
400	8.500	18.000	400	
600	1.400'	350	550	
4.000	200ç	.	950	
215'	120	4.100	2.000	
30,—	3.000	1.200	1.900	
1.000 —	400	700	500	
	360			

K K K K K K K
Ağırlık Sığır Höt Sığır Höt

199 A 12-187870
 Tadımmoz Sığır Höt

Gayrimenkul Satış Fiyatları (TABLO III)
889 Muharrem ve Safer Ayları (1484 Şubat-Mart Ayları)

120

Alıcı ve Satıcı Hür				Satıcı Hür				Alıcı Hür				Alıcı Satıcı Azatlı			
E. E.	E. K.	K. E.	K. K.	E. E.	E. K.	K. E.	K. K.	E. E.	E. K.	K. E.		E. E.	E. K.	K. E.	K. K.
300	3.000	4.700	1.000	4.500	2.000	1.150	1.000	3.550	1.050	800	—	2.300*	1.700	1.000	3.000
1.200	970	1.000	.	4.800	2.000		3.100	1.500	7.000	1.760		2.400	1.250	[]	1.000
4.000	2.700	1.400	1.500	5.500	1.970		550	3.000		800		1.700	<1.500>	1.300*	
3.500	<5.000>	3.800	2.200	1.700			2.700	—		1.500		1.150		4.100	
2.000	(0.000)	2.900		1.525				650		1.500		1.500		1.300	
700	3.200	2.600		500				2.400		2.000		2.300		2.500	
1.300	5.600	.		1.600				ff.100		3.000		450		700	
640	1.600	600		1.800				4.000		2.000		4.000		1.500	
1.600		2.200		15.000				ff. 60*				3.000		1.050	
15.000		700										700			
1.200		300'										400			
1.000		1.400													
800:		2.200													
43.000:															
1.350															
350															
1.000															
2.000															
2.000															
800															
1.300															
1.600															
2.400															
4.400															
500															
550															
600															
3.600															
1.600															
300'															
5.000															

a Arsa
 . Hibe
 : Dükkan
 ' Bağ, bahçe
 * İmâlâthâne, satılan taşınmaz mülkte ayrıca tezgâh vardır
 () Satış usûlî - furû arasında'dır.
 [] Satış kardeşler arasında'dır.
 < > Satış eşler arasında'dır.
 ff. Para birimi frengi floridir.

içinde bu duruma göre 1.000 ilâ 5.000 akçe arasında değişiyordu. Doğal olarak bin akçenin altında fiyatla satılanlar da Tablolardan anlaşılacağı gibi az değildi.

Tablolardaki taşınmaz fiyatları ile köle fiyatları karşılaştırıldığında, her iki fiyat gurubunun, özel durumlar istisna edildiği takdirde, genel olarak, aşağı yukarı aynı düzeyde oldukları görülür. Yalnız taşınmaz fiyatları çoğunlukla bin ilâ iki bin akçe arasında değişirken, fiyatları iki bini aşan kölelerin sayısı daha fazla görünmektedir. Konutlar arasında fiyatları bin akçe olanların sayısı da azımsanmayacak boyuttadır. Fiyatların bu durumu, orta halli alıcının köle-taşınmaz satın alma tercihleri üzerinde etkili olmaktan geri kalmamış olması lâzımdır. Verilere ve bazı belirtilere dayanarak Bursa'ya bol miktarda köle sürüldüğü sonucuna vardığımız halde, tereke defterleri verileri bize XV. yüzyılın sonunda, şehir halkından kölesi olanların oranının ancak % 11-% 13 arasında değiştiğini göstermektedir. Fakat bunların tasarruf ettikleri köleler şehir nüfusunun dörtte biri ile beşte biri arasında olarak hesaplanmaktadır. Buna göre, ancak ekonomik durumu elverişli olanların köleleri olabiliyordu. Bunlar da şehrin ileri gelenleri, varlıklı aileleri ve ileri kademedeki devlet hizmetlileri idi. Fiyat sorunu olmıyan bu gibi kimseler, gösteriş için kalabalık bir hizmet ve maiyyet halkı ile kendilerini çevirirlerdi. İş için emek gücüne ihtiyacı olanları ise, tezgâhlarında çalışacak ücretli hür emek ile satın alınmış emek durumunda köle arasındaki tercihlerne daha sonra döneceğiz. Bu arada evlenmek için köle satın alanların durumu da söz konusu olabilir. Fakat taşınmaz fiyatlarıyla köle fiyatları arasında bir karşılaştırma yerine, bu takdirde, muaccel ve müccel mehrin seviyesinin bunda etken olması düşünülebilir. Bu mehirler hakkında serilerimiz olsaydı tercihler üzerindeki etkisini takdire yararlı olabilirdi. Zira köleleriyle serbest birleşmeleri sonradan, kadın kölenin çocuk anası olması halinde nikâhlı evliliklere dönüştüğünün örnekleri pek çoktur. Kölesini azad edip evlenenler de az değildi.

Azatlının Taşınmaz Yatırımları

Kölelerin kendileri mülk eşya hükmünde oldukları için, menkul veya değil bir mülkleri olması mantıken sözkonusu değildi. Ama azatlı olarak, köle aslından gelen insanları, hür insan gibi

menkul olsun olmasın her çeşit eşya mülkiyetine hak kazanıyordu. Kölenin iâşe ve ibâtesi, barınması sahibine ait olup onun göstereceği yerlerde kalmış olması lâzımdı. Ama hürriyetine kavuşmuş bir kölenin barınacak bir yere ihtiyacı olduğu açıktır. Bunlardan bir kısmının efendilerinden vasiyyet ve hibe yoluyla taşınmazı olanları bulunuyor idiyse de kendi olanaklarıyla konut veya işyeri veya daha başka taşınmazı satın almak durumunda olanları çoğunlukta idi. Taşınmaza para yatırmak bir iktisadi faaliyet ve bir yatırım kabul edildiğine göre, ömürlerinin bir bölümünü köle olarak geçiren azatlıların bu alanda katkıları neydi?

On ve yirmi sene ara ile, XV. yüzyılın ikinci yarısına ait hazırladığımız üç taşınmaz fiyatları tablosu bizi bu soru karşısında aydınlatabilecek durumdadır.

Beklenebileceği gibi, şehirdeki ekonomik faaliyet alanları ve dolayısıyla ekonomik üstünlük hür asıldan gelen insanların ve bunların başında erkeklerin elinde olduğundan her üç dönemde alım satımların en büyük sayısını bu gurup gerçekleştiriyordu. Bunların taşınmaz mülk üzerinde yaptıkları muamelelere ayrılan sütun en uzun sütun olarak görünüyor. Ancak, azatlılığın geçici bir aşama olduğunu hatırdan uzak tutmamak lazımdır. Azatlı çocuklar, hür asıllı gurubu devamlı bir şekilde besliyordu. Baba adları Abdullah olmadığı için artık bunları sicillerdeki kayıtlara dayanarak hür asıllı insanlardan ayırmaklığımız olanaksızlaşıyor. Bu şekilde azatlıların ikinci kuşakları, yani bunların çocuklarının alım satımlarını azatlıların alım-satımları arasında gösteremediğimizden hür asıllı insanların alımları bir dereceye kadar olduğundan fazla olmalıdır.

Azatlıların, yani köle asıldan gelen şehir halkının, şehir nüfusundaki payını yukarıda yaklaşık olarak üçe bir dolaylarında oynadığını tahmin etmiştik. Acaba bunların gayri menkul muamelelerinde payları nedir? Nicel bir araştırma ile, yani her guruba ait muamele sayısı (tabiatıyla sicile geçmiş muameleleri), alım satım, bağış, vakıf, icar, isticar dahil şöyle bir seyir kaydetmiştir. Muamele sayısına göre azatlıların alıcı ve satıcı ol-

dukları durumlar ile hür asıldan gelenlerin alıcı oldukları durumlar şöyle bir seyir kaydetmiştir :

	Alıcı Azatlı Muamele	Satıcı Azatlı Muamele	Alıcı Hür Muamele	Toplam Muamele
1455 - 1456	72	25	183	280
1465 - 1466	38	17	118	173
1484 (Şubat-Mart)	42	20	57	119

Bu hesapça birinci durumda azatlılar tüm muamelelerin % 25, ikinci durumda % 22 ve üçüncü durumda yani 1484'te muamelelerin % 35'ine müşteri sıfatıyla iştirak etmişlerdir.

1484 yılına ait verilerde azatlıların payı daha fazla görünüyor. Bu, belki de sayısının fazlalığındandır. Belki bütün seneyi aldığımız takdirde bu nisbet aynen muhafaza edilmemiş olabilir. Ama birinci ve ikinci Tabloların verileri de birer senelik değildir. O devreye ait olarak bulunabilen sicil parçasında bulunduğu kadarıyla gösterilmiştir.

Azatlıların gayrimenkul alımlarında katkılarını değer üzerinden hesaplamak mümkündür. Fakat biz, yalnız mühtevası az olan üçüncü 1484 yılına ait tablodan azatlı ve hür insanların alımlarını, yani taşınmaza yatırdıkları sermayeleri hesaplamakla yetineceğiz. 1484 yılının Şubat ve Mart'ında azatlılar kendi aralarında 43.800 akçelik gayrimenkul mübayaası yapmışlar, hür insanlardan ayrıca 51.425 akçe değerinde taşınmaz mülk satın almışlardır. Bu itibarla taşınmaz mülke yatırımları toplam olarak 95.225 akçeyi buluyordu. Buna karşılık hür insanlar kendi aralarında 212.310 akçe ve azatlılardan 43.310 akçe değerinde gayrimenkul almış olup bu alanda yatırımları tutarı 256.670 akçeyi bulmuştur. Bu iki toplam rakamı oranladığımız zaman azatlıların taşınmaza yatırdığı meblağların, hür asıldan gelen insanların yatırdıklarının beşte ikisi civarında olduğu anlaşılır.

17	1	00	1	10	0	0	0	0	0
500	11	00	11	11	57	30	118	123	170

EK TABLOLAR VE BİR BELGE

Tablolarda sütun başlıkları için kullanılan semboller :

- a) İtak (azatlık)
- b) Mükâtebe
- b') Mükâtebeden âzat
- c) Tedbir
- c') Tedbirden âzat
- d) Müstevlide (çocuk anası) olmaktan azat
- e) Kaçkun köleler
- f) Hürriyet isbat davaları
- g) Satış
- h) Diğer
- E) Erkek köle
- K) Kadın köle

TABLO I

199-A Sicilinde Saptanan 562 Kölenin Çeşitli Davalarda
Milliyetleri Bakımından Dağılımı (1455 - 1456)

	a	b	b'	c	c'	d	e	b	g	h	Toplam
Rum	21	37	30	4	1	3	.	1	.	.	97
Bulgar	7	4	7	3	9	3	33
Eflâklı	26	14	6	2	3	1	52
Rus	1	2	3	2	.	1	9
Lazi (Serfi)	35	25	31	7	6	2	4	1	6	2	119
Slavon	6	5	2	1	.	1	15
Arnavud	8	6	7	2	1	3	2	.	2	3	34
Bosnavi	25	10	11	6	4	.	1	.	.	.	57
Engürüs	22	17	6	2	2	49
Sas (Sakson)	2	4	.	.	1	7
Kırıymi	1	1
Deşti	1	.	2	3
Frenk	1	2	.	3
Çerkes	4	.	1	5
Hindi	1	1
Mağribi'	1	1
Habeşi	.	.	1	.	.	.	1	.	.	.	2
Belli değil	9	8	8	4	10	1	3	.	30	1	74
Y e k û n :	170	132	115	33	37	11	11	2	40	11	562

TABLO II

**199-A Sicilinde Saptanan 215 Kölenin Çeşitli Davalarda
Milliyet ve Cinsiyet Bakımından Dağılımı (1465 - 1466)**

	a		b		b'		c		c'		d	e		g		TOPLAM		
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	K	E	K	E	K	E	K	E+K
Rum	1	3	4	.	3	1	.	3	.	.	1	8	8	16
Bulgar	1	3	1	2	1	3	5	8
Eflaklı	.	2	3	1	2	.	.	1	.	.	3	1	.	.	.	6	7	13
Buğdanlı	.	1	1	1
Rus	.	.	2	.	2	4	.	4
Laz (sırf)	4	9	9	1	8	6	.	.	3	4	2	1	.	1	.	26	22	48
Slavon	1	2	1	.	1	3	2	5
Arnavut	.	5	4	2	4	1	.	1	.	1	.	1	.	.	9	10	19	
Bosnalı	2	14	16	4	5	3	.	.	.	2	1	1	.	5	5	29	29	58
Hersekli	1	.	.	.	1	.	1
Hırvat	.	1	1	1
Engürüs	.	1	1	.	4	.	1	3	.	9	1	10
Efrençli	.	.	1	1	.	1
Çerkes	.	1	1	2	2
Mağribi	.	.	1	1	.	1
Habeşi	1	1	.	1
(—)	1	.	1	1	12	11	14	12	26
Yekûn :	9	42	43	10	31	11	3	7	3	7	7	5	.	21	16	115	100	215

TABLO III

199-A Sicilinde Saptanan 171 Kölenin Çeşitli Davalarda
Milliyetleri Bakımından Dağılımı (1472)

	a	b	b'	c	c'	d	e	f	g	Toplam
Rum	1	.	1	.	.	.	2	1	2	7
Moravi	.	1	1	1	1	1	.	.	1	6
Ağribozi	.	.	3	.	.	1	.	.	.	4
Bulgar	1	.	2	3
Eflaklı	4	2	1	7
Rus	.	1	1
Sırp (Laz)	6	5	3	1	.	2	.	.	1	18
Arnavud	7	4	.	3	.	1	1	.	1	17
Slavon	1	1	1	.	3
Hersekli	.	1	1
Bosnalı	12	25	6	7	3	.	3	.	7	63
Hırvad	.	3	3
Engürüsü	1	2	3	1	7
Frenk	1	.	.	1
Çerkes	1	2	3
Hindi	1	1
(—)	.	1	25	26
Yekûn	35	46	20	12	4	5	7	2	40	171

TABLO IV

3-A Sicilinde Saptanan 126 Kölenin Çeşitli Davalarda
Milliyet ve Cinsiyet Bakımından Dağılışı (1478-1479)

	a		b		b'		c		c'		d		e		f		g		h		Toplam		
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E+K
Rum	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	1	.	3	1	4
Eflak	2	2	1	1	4	3	7	
Boğdan	2	1	1	.	.	1	3	4	
Rus	1	1	.	1	
Sırp (laz)	1	1	2	.	.	1	3	2	5	
Slavom	1	1	1	
Arnavud	4	1	.	1	2	.	.	.	1	.	3	1	.	.	.	1	1	2	1	10	8	18	
Bosnalı	2	6	11	3	2	1	3	3	2	.	1	.	.	2	.	1	2	4	1	27	.	44	
Hırvat	.	.	1	2	.	3	17	3	
Engürüs	1	1	1	.	3	.	3	
Frenk	1	.	.	.	1	.	1	1	2	
Çerkes	.	.	1	1	1	.	.	1	2	3	
Hintli	.	.	1	1	.	1	
Habeş	1	1	.	1	
Menkûbi	1	1	.	1	
(—)	.	2	1	.	2	.	.	.	1	1	.	.	1	.	4	.	2	7	3	4	14	14	28
Y e k ü n	11	12	19	4	8	3	3	4	4	3	.	7	3	.	8	.	5	12	13	7	74	52	126

TABLO V
4-A Sicilinde Saptanan 772 Kölenin Çeşitli Davalarda
Milliyet ve Cinsiyet Bakımından Dağılışı (1484)

	a		b		b'		c		c'		d		e		f g		Toplam		
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E + K
Rum	3	7	11	3	8	7	1	1	.	2	.	2	2	.	5	2	30	24	54
Eflaklı	2	6	6	.	8	4	2	1	1	1	.	1	.	.	1	.	20	13	33
Buğdanlı (K.)	1	1	1	.	1	.	2	1	5	2	7
Rus	1	1	6	.	.	.	1	2	.	9	2	11
Serf (lazi)	1	4	5	1	6	.	1	2	.	2	.	1	.	.	2	.	15	10	25
Slavon	.	1	1	1	1	.	1	1	3	3	6
Arnavut	15	33	43	7	17	5	1	5	2	4	.	8	1	.	2	3	81	65	146
Bosnavi	37	78	57	9	38	8	4	13	7	18	.	13	4	.	5	1	152	140	292
Hırvat	1	2	.	1	6	.	.	1	7	4	11
Macar	5	7	16	1	7	1	.	.	1	1	.	4	2	.	1	.	32	14	46
Nemçeli	.	1	1	.	1	.	1	.	1	1	.	1	4	3	7
Frenk	1	2	8	.	3	1	12	3	15
Tatar	1	1	.	1
Kefeli	1	1	.	1
Çerkes	3	9	3	.	1	3	.	.	7	.	14	12	26
Hindli	2	.	3	4	.	9	.	9
Magribi	.	.	2	2	.	2
Habeşi	1	.	2	.	1	1	.	5	.	5
Zenci	1	1	.	1
(—)	1	16	57	17	57	74
Yekûn :	75	152	165	23	100	25	13	25	12	29	.	33	9	.	46	65	420	352	772

TABLO VI

7-A Sicilinde Saptanan 654 Kölenin Çeşitli Davalarda
Milliyet ve Cinsiyet Bakımından Dağılışı

	a	b	b'	c	c'	d	e	f	g	h	Toplam
Rum	12	4	6	4	.	.	2	3	2	.	33
Midillili(1)											
Agribozi	2	.	1	.	.	.	1	.	.	.	4
Eflaklı	6	5	.	1	1	1	.	.	.	1	15
K. Buğdanlı	4	1	1	1	3	.	1	.	.	.	11
Rus	7	13	3	5	2	.	1	.	.	1	32
Lazi	2	.	.	.	1	3
Slovan	2	1	.	1	.	1	.	.	1	1	7
Arnavud	38	32	14	15	5	4	1	1	7	3	120
Bosnalı	79	52	16	22	12	8	5	2	9	.	205
Hırvat	1	3	1	5
Engürüs	7	5	2	.	3	1	.	.	1	.	19
Nemçeli	1	.	.	4	3	1	.	.	1	1	11
Çek	.	.	1	1
Frenk	6	2	.	1	9
Akkirmani	.	.	1	1
Menkübi	1	1
Deşti	.	.	1	1
Çerkes	15	24	4	4	2	4	.	.	9	1	63
Hindli	6	2	.	.	1	.	.	.	1	2	12
Habeşi	.	1	3	.	4
Zenci	1	.	.	.	1
(—)	5	3	3	2	.	.	2	4	69	8	96
Yekûn	194	148	54	60	33	20	14	10	103	18	654

TABLO VII
20-A Sicilinde Saptanan 514 Kölenin Çeşitli Davalarda
Milliyet ve Cinsiyet Bakımından Dağılışı (1511-1513)

	a		b		b'		c		c'		d		e		f		g		h		TOPLAM		
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E + K
Rum	1	4	.	2	.	.	.	7	.	7
Bulgar	1	1	1	1	2
Eflâk	2	1	.	.	1	1	.	1	1	3	4	7	
K. Buğdan	1	2	2	1	3
Leh	3	5	4	.	2	1	.	.	1	.	.	1	1	.	.	.	1	.	.	10	9	19	
Rus	26	42	37	2	17	8	7	16	14	21	.	8	7	.	2	17	11	3	1	128	111	239	
Sırp	1	1	1	1	2	
Arnavud	3	6	2	.	1	.	1	1	.	.	.	1	1	.	5	4	1	3	1	2	15	17	32
Hersekli	1	.	.	.	1	.	2	.	2
Bosnalı	15	24	10	1	9	5	1	4	3	5	.	1	4	.	3	3	1	4	.	46	47	93	
Hırvat	4	2	1	.	1	1	7	2	9	
Engürüs	1	1	1	2	1	3	
Frenk	1	1	1	.	.	.	1	.	1	2	1	.	5	3	8	
Tatar	1	1	1	2	1	3	
Abaza	.	2	2	.	2
Gürcü	1	.	.	1	.	1	
Çerkes	3	11	3	2	.	3	.	.	.	1	.	3	4	.	.	10	20	30	
Türk	1	1	1	1	2	
Hindi	11	.	2	.	.	.	1	.	1	.	.	.	2	1	.	18	.	18	
Saidi	1	.	1	2	4	.	4	
Tekrori	1	.	.	.	1	2	.	2	
Habeşi	2	1	1	1	.	.	3	2	5	
Zenci	.	2	1	1	2	3	
Mağribi	.	.	3	1	4	.	4	
(—)	1	.	.	1	.	.	.	5	4	3	.	9	5	14	
Yekûn :	76	99	65	3	33	16	13	24	19	34	10	21	1	16	12	31	27	10	4	284	230	514	
	175		68		49		37		53		10		22		28		58		14		514		

TABLO VIII

Sicil 10-A da Bulunan 504 Terekenin ve Sicil 165-A da Bulunan 698 Terekenin Değerleri ve Tereke Sahiplerinin Cinsiyetleri Hür veya Azatlı Olmalarına Göre Tasnifi (1492-1493; 1501-1503)

	1492—1493 Terekeler				1501—1503 Terekeler			
	Hür		Azatlı		Hür		Azatlı	
	E	K	E	K	E	K	E	K
500 e kadar	36	11	13	23	22	18	7	14
1.— »	25	21	8	22	14	32	10	29
2.— »	32	36	8	26	39	53	18	32
5.— »	35	15	16	26	74	69	27	22
10.— »	37	19	6	6	45	33	20	6
25.— »	28	11	8	1	29	15	16	1
50.— »	10	3	1	—	15	7	5	1
50.— den yukarı	12	—	2	—	14	2	6	—
Rakamsız (—)	—	—	—	—	1	—	1	2
Hata	2	1	—	—	—	—	—	—
Y e k ü n :	218	117	62	104	253	228	110	107
	335		166		481		217	
	504				698			

BİR BELGE

Nakl-ı Şehâdet, Üsküp'ten Tahsil Olunacak Köle Bedeli
(Arapça Metin ve Çevirisi)

شهد علي بن داود والحاج محمد بن يوسف بانه كان على ذمة علي بن كنجي حمزه
المستمكن في محلة خاتون من محلات اسكوب لخواجه محمد بن يوسف المعروف بسياه زاد
احدى عشر الف درهم من ثمن سبع نفر (انفار) من العبيد المشريه المقبوضه وان لطيف
خواجه كان كفله بامر ثم ان الدائن قد قبض المبلغ المكفول به وان له حق الرجوع
والمطالبه ثم وكل الكفيل المذكور حامل الكتاب دايه احد بن شعبان القصبوني الخاص
بقبض ثلثة الاف درهم من المبلغ المذكور اولا لموكله وثانيا لدينه توكيلا شرعيا مقبولا من
قبله فانهب الى الحاكم بحضرة اسكوب.

3 A, 226b, 14.11.884 (27. 1. 1480).

Davud oğlu Ali ve Yusuf oğlu Hacı Mehmed tanıklık edip dediler ki: Şimdi Üsküb mahallelerinden **Hatûn** mahallesinde oturmakta olan Göncü Hamza oğlu Ali'de Sipâh-zâde diye tanınan Yusuf oğlu Hâce Mehmed'in satılmış ve kabzedilmiş yedi nefer köle değerinden 11.000 akçe alacağı vardır. Emri üzerine kendisine Latif Hâce kefil olmuştu. Alacaklı kefilden kefil olduğu meblağı aldı. Bunun üzerine kefilin «rucu ve mütâlebe» hakkı doğdu. Adı geçen kefil, alacağı meblağdan 3.000 akçenin önce müvekkili namına sonra kendi alacağına mahsub etmek üzere kendi alacaklısı bu belgenin hamili köle tâciri (nahhas) Kastamonulu Şaban oğlu Ahmed'i, Ahmed'in kabul ettiği, şer'i, geçerli vekâlet vererek vekil atadı. Durum Korunmuş Üsküb'te hâkim olana inhâ olunur.

NOTLAR :

- (1) Bu konuda bir çalışma hazırlamaktayız. Bu kıtlık belgeleri Başbakanlık Arşivi 3 Numaralı Mühimme defterindedir.
- (2) Ömer. L. Barkan: «Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt II, Sayı 1-4, Cilt 13, Sayı 1-4 ve Cilt 15 Sayı 1-4, 1949-50, 1951-52, 1953-54.
- (3) Ömer 1. Barkan, «Osmanlılarda Servaj var mı idi?», *Belleten* Sayı 78 (1956), Sf. 236-246.
- (4) Araştırmada kullanılan belgelerde tarımda istihdam edilen kölelere değin ancak üç kayıt bulunmuştur. Birincisinde, Manyas'ın Mani köyünden Refrefi Biberlu Oruç, arnavut Karagözü, Bursa'da Şahin bin Abdullah'a 2000 akçeye satmıştı. Karagöz, ikinci efendisi Şahin'le azatlığı için 2000 akçeye mükâtebe yapmış olduğu halde, hür ana babadan olduğunu isbât ederek salıvermiş ve Şâhin de, bunu satın aldığı Mani köyünden Biberlu Oruca rucu etmiştir. 4 A, 260b, 22.12.889 (10.I.1485); İkincisinde de Bursa'ya bağlı Aksungur köyünden Çiftçi (harrâs) Mehmed, hintli Yakub'la azatlığı için 10 yıllık hizmet mükâtebesi söz konusudur. 20 A, Sf. 124, 14.10.917 (4.I.1512); Üçüncüsünde ise babası Bali'nin ölümü üzerinde oğlu Mustafa, bir çift öküzün, harrâs (çiftçi) Rus köle İskender ile Gürcü Yusuf'un annesi Dilber binti Abdullah'a ait olduğuna dair ikrarı vardır. 20 A, Sf. 241, 11.I.918 (20.III.1512); Bunlara, miri koyunlardan Ekizciler koyunlarına bakan câriyeleri katarsak, Ekizciler koyunları zaimi Ali Çelebi'nin bu câriyelerden Rum asıllı Netoco binti Mihali ile küçük kızı Meryem'in artırma ile Hâce Mehmed bin Pir Ahmed'e 2400 akçeye satışı kaydını da eklemek gerekecektir 19 A, 29a (dava 465), 28.7.909 (16.I.1504).
- Sicillerde, kredi almak veya başka bir münasebetle kaydı geçen ve baba adı Abdullah olmakla köle asıllı (azatlı) çiftçi adlarına rastlanmaktadır.
- (5) Bir defasında Hasan Çelebi, Pâdişaha ait bir Mora'lı esiri Bursa'da 1400 akçeye sattı. 199 A, 151b, 25.VII.1472; Kapu kullarından Yusuf eliyle satıldı. 4 A, 355b, (29.VI.1485); Gene Padişahâ ait olan esirlerden Yayıç'e'den kâfir İstapan 2000 akçeye satıldı; 5 A, 37a, 8.III.1486. Bir başka kayıta Satılmak üzere gönderilen sultanın 15 kölesinden birinin bu arada taundan öldüğü anlaşılıyor. 5 A, 244a, 25.XII.1486.
- (5a) Bu kurum için bak. Halil Sahillioğlu, «Bursa kadı sicillerinde iç ve dış ödemeler aracı kitabü'l-kaddı ve süfteceler» *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler ve tartışmalar*, 8-10 Haziran 1973, Ankara, Hacettepe Üniv. Yay. 1975, Sf. 103-144.
- (5b) Arada geçen zaman içinde, Türk Tarih Kurum'unda «XV. yy. sonunda Bursa'da dokumacı köleler» konusunda bir konferans verilmiş ve Bibliothèque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul'un ya-

- yımladığı **Mémorial Ömer Lutfi Barkan'** (Paris 1980) da «On beşinci yüzyıl sonunda Bursa'da iş ve sanayi hayatı, Kölelikten Patronluğa» diye başka bir makale yayımlanmıştır. Sf. 179-188.
- (6) 7 A., Vrk. 152 a, 16.3.894 (17.II.1489).
- (7) 199 A., Vrk. 41 a, 11.6.860 (17.V.1456).
- (8) 199 A., Vrk. 39 a, 5.6.860 (11.5.1456).
- (8a) Not: 5'te anılan iki yazı bu konuları işlemektedir.
- (9) ve 10) Halil Sahillioğlu, «Bir mültezim zimem defterine göre XV. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğunda Darphâne mukataaları», **İktisat Fakültesi Mecmuası** Cilt 23 (1963).
- (11) Ömer L. Barkan, XV. yüzyıl sonunda büyük şehirlerde eşyâ ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve teftişi hususlarını tanzim eden kanunlar, II. Bursa ihtisâb kanunnâmesi, **Tarih Vesikaları**, C. II, Sayı 7 (1942). Bursa'nın dokumacılığıyla ilgili sayfeler 28-31.
- (12) «Mehmed'in azadlısı Hızır, Rus Sinan'ın azadlısı İbrahim'den bir yıl vadeli 16.500 akçe tutarında 60 kantar demir satın almıştı» 3 A., Vrk. 141 a, 22.VIII.1479. «Hızır oğlu attar Yusuf, Abdullah oğlu Abdurrahman'dan 20.000 akçe tutarında bedeli 5 ay vadeli, miktarı belirtilmeyen Çelik satın almıştır» 4 A., Vrk. 158 b, 30.VIII.1484.
- (13) Halil İnalçık, «Bursa I, XV. asır sanayi ve ticâret târihine dâir vesikalar», **Bellekten**, Sayı 93 (Ocak 1960). Bk. 37, Mısır'a ihrac edilen eflak bıçağı kımı.
- (14) Naht için bk. 7 A., Vrk. 198 a, Oklar için 4 A., Vrk. 305 a ve 310 a (İlkinde 150.000, ikincisinde 105.000 ok imâli söz konusudur).
- (15) Mahkeme davaları arasında yazılı bulunan bir fermanda esir pazarı kethüdalığının Bâli adında birinin iltizamında olduğu anlaşılıyor. Bâli, Birader Kasım adında bir başka kimsenin ayn mukataanın mültezimi sıfatıyla köle tacirlerinden satılan esir başına bir akçe aldığı gibi gene esir başına kethüdası bulunduğu esir pazarı tellallarından da bir akçe aldığını görüp şikâyette bulunarak araştırma yaptırılmasını istemişti. Bursa kadıları, yaptıkları araştırma sonucunda «esir kitâbet» ile «tellallar kethüdalığı»nın iki ayrı görev olarak bulduklarını, Vilâyet (sayım) Defteri'nde ise mukata olarak yalnız esir pazarı kethüdalığının yazılı olduğunu fakat bunun gerçekte kitâbet (yazıcılık) olduğunu saptamışlar. II. Bayezit, kadıların Birader Kasım'ı kayırdıkları kanısına vararak görevini kaldırmış bir daha «resim» tahsilini yasaklamış ve yalnız Bâlinin «âdet» tahsil edebileceğine hükmetmiştir. 7 A., Vrk. 136 b. Fermanın tarihi 4.2.894 (7.I.1489) dur. Fermanda her ne kadar vilâyet defterinde kethüdalık âdeti vardır diyorsa da vilâyet kanunnâmesinde bundan söz edilmemektedir. Ancak Nefs-i Bursa'ya bağlı mukataalar arasında kapan, pazâr-ı şehîr vesâir ile birlikte **esir pazarı'nı**

- tek bir mukataa hâlinde göstermiş ve bu konuda bir açıklama vermemiştir. 892 (1487) tarihli sayım defteri'nde değeri 303 333 akçe idi Bk. Halil İnalçık adı geçen yazı, Sf. 56.
- (16) 4 A., 286 b, H. 7.2.890 (23.II.1485).
- (17) 4A., 288 a, H. 8.2.890 (24 II. 1485).
- (18) 5 A., 36 a, H. 2.3.891 (8.III.1486).
- (19, 20) 5 A., 317 b ve 428 b. Birinci belge, Mukataanın h. 892 yılının 3. ve 4. aylarında Musa uhdesinde olduğunu ve ikinci belge de aynı kişinin daha sonraki beş aylığı iltizam ettiğini göstermektedir. Hesapça Musa mukataaya ikinci elden iltizam ile 24 Şubat - 19 Eylül 1487 tarihleri arasında tasarruf etmiştir.
- (21) 7 A., Vrk. 361-362, H. 30.9.893 (7.IX.1488). Belge defterin bu iki yaprağı arasındaki başka sicilden ekli yapraklardadır.
- (22) Mahkeme kâtipleri Slavon veya Slovan olması gereken kelimeyi değişik şekillerde yazıyorlardı **اصلونى ، اصلاونى ، اصلوونى**
- (23) Rumeli'nden çalışmak üzere gelmiş bulunan Nikola, Yani ve Dimitri dönüş yolculuğuna çıktıklarında 888 yılı Şevvâl'inden bir yıl süre ile harac istenmemek üzere Bursa'da ellerine bir geçiş tezkeresi verilmişti. 4 A., Vrk. 32 a, 6.2.899 (5.III.1484).
- (24) Bursa'nın İshakpaşakızığı köyünden Mübarek'in azatlısı Arnavut Karaca Arnavut-ili'ne silaya gitmek üzere yola çıkmadan Bursa mahkemesinden Gelibolu iskelesi eminine yazılı bir geçiş tezkeresi almıştı. 4 A, Vrk. 182 b, 12.8.889 (31.VIII.1484).
- (25) 3 A, Vrk. 83 a, 16.2.884 (9.V.1479) tarihli bir yol tezkeresinde Sultan Hâtün azaltısı Hacı Davud, «mükâteb» Arnavut asıllı terzi kölesi Ahmed'i bir maslahat için göndermiştir.
- (26) Bursa'dan Musa b. Mehmed, Bosna'lı câriyesi Bülbül yanında olmak üzere Rumeli'ne geçmek için İstanbul iskelesi eminine hitaben bir geçiş tezkeresi almıştı. 4 A., Vrk. 320 a, 4.4.890 (21.IV.1485).
- (27) 4 A., Vrk. 386 a.
- (28) 5 A., Vrk. 28 a.
- (29, 30) 5 A., Vrk. 41 a.
- (31) 5 A., Vrk. 46 a, 14.3.891 (20.III.1486).
- (32) 5 A., Vrk. 101 a, 25.5.891 (29.V.1486).
- (33) 5 A., Vrk. 449 a, 450 a, 455 b,

33b) Âtîf Efendi kitaplığında 1734 numaralı Kanunnâme'nin vrk. 36 a. da 6.10.916 (6.I.1511) tarihli «Suret-i Kanun-nâme-i Pençik» vardır. «İstanbul ve İnebolu iskelelerinden gelen esirlerden» alınan pençik tarifesini vermektedir. Buna göre :

«şir - hor (süt çocuğu) piçeden, üç yaşına değin	10 — 30 akçe
Üç - sekiz yaşına değin, bunlara piçe dirler	100 »
Gulamçe, sekiz - on iki yaş	120 — 200 »
Bâliğ (yetişkin) gulamdan	250 — 280 »
Sakallu kâfirden	250 — 270 »
Pir kâfirden	150 — 200 »
Mezkûr kâfir pir veya fertût (bunak) olursa	130 — 150 »
Gulam veya kâfir yekçeşm (bir gözü kör) veya yekdest (bir koul yok) olacak olursa	130 — 150 »
Ümmü'l-veled caryie (çocuk anası kadın köle)	120 — 150 »
Mariya ve acuze (yaşlı kadın) ve dühter (bâkire) ve dühterek (küçük kız) ve ma'yübe (ayıplı) ve bi-çâre ve fertüte (bunak kadın) ve veyahut yekdest ve yekçeşm olacak olursa	emsâli alınur.

Şemseddin Sâmî, *Kamus-i Türkiye'de Pençik* için şu anlamı vermektedir. «Üserânın hâl ve şanını ve sâhiblerinin mâlikiyyet hakkını mübeyyin temessük ki 'itâknâme ile ibtâl olunur» demekte ve beşte birle bir ilgisi olup olmadığına değinmemektedir. Pencikli deyimi için de lugat pencik denilen rıkkıyet (kölelik) temessükü (senedi) ile satılmış (köle, Halayık)» açıklamasını yapmaktadır.

(34) 5 A., 326 b, 4.5.892 (28.IV.1487).

(35) Mukataa iltizam tarihi 1481 dir, esir başna alınan pençik 240 değil 220 akçe bulunuyor.

(36) Esirler Fatih «Sultan Mehmed'in öldüğü yılda» geçtiği hucette belirtilmiştir.

(37) Belgede pençik toplam rakamı verilmemiştir. Esirler 1485'te iskeleden geçirilmişlerdir.

(38) 7 A., Vrk. 350 a, 16.12.894 (10.XI.1489).

(39) 20 A., Sf. 399, 17.5.918 (31.VII.1512).

(40) 20 A., Sf. 498, 16.7.918 (27.IX.1512).

(41) H. İnalçık, adı geçen makale, Belge 12.

(42) 20 A., Sf. 172. 19.11.917 (7.II.1512).

(43) 7 A., Vrk. 211 a, 23.5.891 (24.IV.1489).

- (44) 199 A., Vrk. 25 a, 27.4.860 (4.IV.1456).
- (45) 5 A., Vrk. 115 b, 14.5.891.
- (45) 5 A., Vrk. 115 b, 14.5.891.
- (46) 20 A., Sf. 76.
- (47) 5 A., Vrk. 148 a, 6.8.891 (7.VIII.1486).
- (48) 3 A., Vrk. 371 b, 25.8.885 (30.X.1480).
- (49) Bk. Zeyldeki örnek.
- (50, 51) Bk. Not: 5a Halil Sahillioğlu, a.g. makale.
- (52) Celep İsmail bin Hacı Beđdeř'in tezkeresinde «Yolda ve iskelede ayartmadır deyu kimesne mâni olub incitmeye» diye yazılıdır. 199 A, belge 442, 12.6.870 (3.I.1466).
- (53) 4 A., Vrk. 86 b., 12.4.889 Bilindiđi gibi pençik olanları Bursa köylerinde Türk çiftçi ailelerine türkçe öğrenmek, islâm geleneklerine ve askerliğin maşakkatına alışmak üzer dağıtılıyordu. Hamza, pençik oğlanıyım diye yeniçeri acemi oğlanı olduğunu iddia etmekle satışıni engellemek istiyordu.
- (54) 3 A., Vrk. 151 a, ve 157 a. 4.7.864 (21.IX.1479).
- (55) 7 A., Vrk. 445 b, 3.5.895 (24.IV.1490).
- (56) 7 A., 141 b., 7.3.894 (8.II.1489).
- (57) 4 A., Vrk. 327 b, 20.4.890 (6.V.1485).
- (58) 4 A., Vrk. 438 b, 14.11.890 (22.II.1485).
- (59) 4 A., Vrk. 453 b, 6.12.890 (14.XII.1485).
- (60) 4 A., Vrk. 144 a, 20.6.889 (13.III.1484).
- (61) 199 A, Vrk. 11b. 11.3.860 (18.II.1456).
- (62) 199 A., Vrk. 157 a, 26.2.877 (2.VIII.1473).
- (63) 3 A., Vrk. 285 b, 22.2.885 (3.V.1480).
- (64) 7 A., Vrk. 238 b, 1.7.894 (31.V.1489).
- (65) Bk. Sf. 101 deki tablo ilk kayıt. Tablodaki işaretler B. (Arab), M. (Acem), b. (bin), «işareti (Hâcı)» işaretleri (Hâce), - işaretleri (Mevlânâ), A (Abdullah, (-) bilgi yoktur anlamına kullanılmıştır.
- (66) İbn. İyas, Bedayü'z-zühür, C. II, Bulak 1311, Sf. 260.
- (67) 3 A., Vrk. 163 b, Bunların çerkesçe adlarını okumak mümkün olmadı arap yazısıyla şöyledir : حاجي ، فياقره صاو ، بالي فوندور
- (68) 3 A., Vrk. 167 a, 19.7.884 (6.X.1479).

- (69) 3 A., Vrk., 393 a, 17.V.1480.
- (70) 4 A., Vrk. 100 a.
- (71) 4 A., Vrk. 285 a, 1.2.889 (18.II.1485), ayrıca Bk. Vrk. 286 a, 287 b ve 289 a.
- (72) 199 A., Vrk. 111 a, 26.5.870 (14.I.1466).
- (73) 4 A., Vrk. 423 b., 24.10.890 (3.XI.1485).
- (74) 199 A., Vrk. 17 b.
- (75) 199 A., Vrk. 38 b.
- (76) 199 A., Vrk. 46 a.
- (77) Aynı yerde.
- (78) 4 A., Vrk. 277 a.
- (79) 4 A., Vrk. 276 a.
- (80) 4 A., Vrk. 278 a.
- (81) 4 A., Vrk. 157 a.
- (82) Ömer L. Barkan, Halen basılmakta olan Bursa sayım defterleri. T.T.K. Ankara.
- (83) 199 A., dava 625 (H. 870 yılı bölümünde).
- (84) 4 A., Vrk. 201 b.
- (85) Mehmed Arif; Kanun-nâme-i Al-i Osman, T.O.E.M. yayını, İstanbul 1329, Sf. 67.
- (86) 199 A., Vrk. 3 a, 6 a, 7 b.
- (87) 3 A., Vrk. 29 b.
- (88) Bk. Şarkıcı listesinde bunun sattıkları cariyeler. Ayrıca emânet câriye bulundurduğuna göre, bu emânat câriyeleri mühtemelen yetiştiriyordu.